

विभागीय चौकशी / शिस्तभंगाची कार्यवाही

*(DEPARTMENTAL / PROCEEDINGS / DISCIPLINARY
PROCEDURE)*

निवेदक:-

स. का. चव्हाण,
लेखा अधिकारी, रोजगार हमी शाखा
विभागीय आयुक्त, कोंकण विभाग यांचे कार्यालय
सी. बी. डी. बेलापूर, नवीमुंबई

- विभागीय चौकशी करण्याची प्रक्रिया
- प्राथमिक कार्यवाही
- कायदेशीर आणि व्यावहारिक पैलू
- आरोपांच्या तपशीलाचे (ARTICLE OF CHARGES) महत्त्व
- पुराव्याची आवश्यकता/पातळी
- सर्वोच्च न्यायालयाचे महत्त्वपूर्ण निर्णय

• महत्त्वाचे मुद्दे

• प्रस्तावना.

- लोकसेवक : सेवेच्या अटी व शर्ती.
- वर्तणूक नियम / शिस्त आणि अपील नियम.
- सद्भावनेने घेतलेला व्यावसायिक निर्णय विरुद्ध दुर्भावनेतून केलेला फौजदारी स्वरूपाचा गुन्हा.
- गैरवर्तन, गंभीर गैरवर्तन – कर्तव्यलोप (OMISSIONS) आणि कृतीजन्य गैरप्रकार (COMMISSIONS).
- एकाच गुन्ह्यासाठी दोनदा शिक्षा न होण्याचे तत्त्व (DOUBLE JEOPARDY).
- फौजदारी स्वरूपाच्या गैरवर्तनाच्या संदर्भात दक्षता (VIGILANCE) दृष्टिकोन.
- गैरवर्तन आणि विभागीय कार्यवाही – उद्देश, प्रक्रिया आणि महत्त्वाचे मुद्दे.
- सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्णय आणि भारत सरकारची मार्गदर्शक तत्त्वे.

- **वर्तणूक नियम:-**

- सर्व सरकारी कर्मचाऱ्यांनी आपली कर्तव्ये पार पाडताना विशिष्ट नियम आणि शिस्तीचे पालन करावे, यासाठी असलेली आचारसंहिता (ही लिखित किंवा अलिखित असू शकते आणि सर्व सरकारी कर्मचाऱ्यांवर बंधनकारक असते).
- प्रत्येक सरकारी कर्मचाऱ्याने पूर्ण सचोटी राखणे,
- कर्तव्याप्रती निष्ठा राखणे, आणि§ सरकारी कर्मचाऱ्यास न शोभणारे कोणतेही कृत्य न करणे, अशी अपेक्षा असते.§ सचोटी, प्रामाणिकपणा आणि कार्यक्षमता सुनिश्चित करणे.
- 'नियुक्ती आणि सेवा-समाप्ती' (HIRE & FIRE) हे तत्त्व – अर्थातच, नैसर्गिक न्यायाचे तत्त्व आणि योग्य संधी देण्याच्या प्रक्रियेसह.

- इतर महत्वाचे वर्तणूक नियम

- २. प्रत्येक पर्यवेक्षक अधिकार्याने आपल्या सर्व हाताखालील कर्मचाऱ्यांची सचोटी आणि कर्तव्यनिष्ठा सुनिश्चित करावी,
- वरिष्ठांच्या निर्देशानुसार काम करण्याव्यातिरिक्त, स्वतःच्या सर्वोत्तम निर्णयानुसारच कृती करावी,
- सर्व निर्देश लेखी स्वरूपात असावेत,
- तोंडी दिलेल्या निर्देशांची पुष्टी करण्यासाठी लेखी आदेश घ्यावा.

- लक्ष्मी नारायण विरुद्ध जिल्हा दंडाधिकारी (D.M.), AIR, 1960
- सर्व सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठी आचारसंहिता
- प्रत्येक सरकारी कर्मचारी आपल्या कर्तव्यांचे पालन करताना आचरण आणि शिस्तीच्या नियमांचे पालन करण्यास बांधील असतो.
- ही आचारसंहिता लिखित आणि अलिखित अशा दोन्ही स्वरूपाची असते.
- कर्मचाऱ्याकडून पूर्ण सचोटी व कर्तव्यनिष्ठा राखण्याची आणि नेहमीच सरकारच्या विशिष्ट किंवा सूचित आदेशांनुसार वागण्याची अपेक्षा केली जाते.

- हरी प्रसाद सिंह विरुद्ध आय.टी. कमिशनर,
- पाश्चिम बंगाल ए आयआर (AIR), १९७२
- 'वर्तणूक नियम' (CONDUCT RULES) हे अस्पष्टतेच्या कारणास्तव रद्दबातल ठरत नाहीत.

- आय.ए.सी. (I.A.C.) ऑफ इन्कम टॅक्स विरुद्ध सोमेंद्र कुमार गुप्ता, ८० सी.डब्ल्यू.एन. (CWN), ७४
- सरकारी कर्मचाऱ्यास न शोभणारे वर्तन (*Unbecoming of a Govt. servant*) म्हणजे प्रशासकीय शिष्टाचाराच्या चौकटीत राहून केलेले वर्तन होय.
- वर्तणुकीच्या समग्र पैलूंचा विचार करून एखादे वर्तन 'न शोभणारे' आहे की नाही, हे निश्चित केले जाऊ शकते.

- **महेंद्र कुमार विरुद्ध भारत सरकार (Union of India) १९८४ – 'सरकारी कर्मचाऱ्यास न शोभणारे वर्तन' (Unbecoming of a Govt. servant) ही संज्ञा अस्पष्ट नाही.**
- **गोविंद मेनन विरुद्ध भारत सरकार, AIR, १९६७ – कर्तव्याप्रती निष्ठा म्हणजे निष्ठावान सेवा.**
- **– केवळ कार्यालयात उपस्थित राहणे पुरेसे नाही.**
- **ठराविक काळासाठी गैरहजर राहणे, उशिरा येणे, लवकर जाणे, कर्तव्यावर असताना झोपणे, अनधिकृत गैरहजेरी इत्यादी बाबी कर्तव्याप्रती निष्ठा नसणे (non-devotion) या श्रेणीत येतात.**
- **भागवत प्रसाद विरुद्ध पोलीस महानिरीक्षक (Insp. Genl. Of Police), AIR, १९७०**
- **गैरवर्तन आणि सरकारी कर्मचाऱ्यास न शोभणारे वर्तन सामान्य वर्तन आणि गंभीर गैरवर्तन यांमधील फरक.**
- **गैरवर्तनाचे गांभीर्य मोजताना, ती कृती किती वेळा घडली (वारंवारता) हे महत्त्वाचे नसून, त्या गैरवर्तनाचे स्वरूप किती गंभीर आहे हे महत्त्वाचे ठरते.**

- आर. श्रीनिवासन विरुद्ध भारत सरकार – ए.आय.आर. (AIR), १९८२ – नैतिक स्तरावरील (कायदेशीर नव्हे) उणिवा दर्शवणारे अश्लील किंवा घृणारूपद वर्तन हे सरकारी कर्मचाऱ्यास न शोभणारे वर्तन मानले जाते.
- उत्तर प्रदेश राज्य विरुद्ध ओम प्रकाश गुप्ता, ए.आय.आर. (AIR), १९७०)
- एका दंडाधिकाऱ्याने तीन वेगवेगळ्या प्रसंगी आदेश दिले की, त्या-त्या वेळी हजार करण्यात आलेल्या महिलांना त्याच्या निवासस्थानी आणले जावे; तिथे त्या महिलांना दोन तासांपासून ते संपूर्ण रात्रीपर्यंत ठेवले गेले.
- अनैतिक कृत्य झाल्याचा कोणताही ठोस पुरावा नव्हता.
- तरीही, सरकारी कर्मचाऱ्यास न शोभणारे वर्तन केल्याच्या आरोपाखाली त्या दंडाधिकाऱ्याला दोषी ठरवण्यात आले.

- माधव सिंग विरुद्ध बॉम्बे राज्य, AIR, १९६० –
- सरकारी कर्मचाऱ्याची आचारसंहिता ही लिखित आणि अलिखित अशा दोन्ही स्वरूपाची असते. लिखित आचारसंहिता ही सर्वसमावेशक (पूर्ण) नसते.
- एल्डी व्हल्व्हेट अँड सिल्क मिल्स विरुद्ध मिल मजदूर सभा (१९५५)
- आज्ञापालन हा सर्वसाधारण नियम आहे.
- जाणीवपूर्वक केलेली आज्ञा-अवज्ञा हे सेवेतून बडतर्फ करण्याचे पुरेसे कारण ठरते.
- कर्मचाऱ्याच्या सेवांची आवश्यकता कोणत्या परिस्थितीत आहे, याचा निर्णय घेण्याचा अधिकार नियोवत्याचा असतो; मात्र, त्याने दिलेले आदेश कायदेशीर असणे आवश्यक आहे.
- कृष्ण तोष राज गुप्ता विरुद्ध भारत सरकार (UOI), रिट याचिका क्र. ४५६/१९७८ (कलकत्ता उच्च न्यायालय)
- कामाच्या वेळेत स्वतःचे काम करण्याऐवजी सामूहिक निदर्शने करून काम करण्यास नकार देणे किंवा काम न करणे, ही कर्मचाऱ्याकडून झालेली 'गैरवर्तणूक' (misconduct) मानली जाते.

APSK संघ (रेल्वे) विरुद्ध भारत सरकार (UOI), AIR, 1981 SC

- शासकीय कर्मचाऱ्याला संघटना स्थापन करण्याचा अधिकार आहे; आणि जरी त्या संघटनेला सरकारने मान्यता दिली नसेल, तरीही सदस्यांच्या सामायिक तक्रारींबाबत 'रिट याचिका' (writ petition) दाखल करण्याचा अधिकार त्या संघटनेला असतो; हे गैरवर्तन मानले जात नाही.
- नवल सिंग विरुद्ध भारत सरकार, AIR, 1988
- सरकारी निवासस्थान (क्वार्टर) रिकामे न करणे हे गैरवर्तन ठरत नाही.
- एस. गोविंद मेनन विरुद्ध भारत सरकार (UOI), AIR, 1967
- शासन शासकीय कर्मचाऱ्यांकडून त्यांच्या खाजगी आयुष्यातही विशिष्ट दर्जाच्या वर्तणुकीची अपेक्षा करू शकते.

- सेवेत रुजू होण्यापूर्वीच्या काळातील गुन्ह्यासाठी दोषी ठरल्याच्या कारणास्तव सरकारी कर्मचाऱ्यास बडतर्फ करणे- अवैध.
- आरपीएफ (RPF) कॉन्स्टेबलला १९८१ मध्ये सेवेत रुजू होण्यापूर्वी, १९६६ मध्ये दोषी ठरवण्यात आले होते.
- विभागाने तब्बल १५ वर्षांच्या मोठ्या कालावधीनंतर कारवाई केली.
- 'सुरक्षा रक्षक' (रक्षक) म्हणून काम करताना गुन्हेगारी प्रवृत्तीची व्यक्ती सुरक्षेसाठी धोका ठरू शकते, हे या कारवाईचे कारण होते.
- एम. पांडियन विरुद्ध सहाय्यक सुरक्षा अधिकारी, मदुराई, १९८६(१), एसएलजे (कॅट) (मद्रास)
- सरकारी कर्मचारी आणि राजकारण/निवडणूक.
- केवळ रॅलीला उपस्थित राहणे – अजित सिंग विरुद्ध किरपाल सिंग, १९७३,
- राजकीय सभेला केवळ मूकपणे (निष्क्रियपणे) उपस्थित राहणे,
- कम्युनिस्ट पक्षाच्या राजकीय उपक्रमांमध्ये रस घेणे (जेव्हा तो पक्ष निवडणूक आयोगाद्वारे मान्यताप्राप्त असतो आणि त्यावर बंदी नसते)
- व्ही. एस. मेनन विरुद्ध भारत सरकार, एआयआर (AIR), १९६३

गैरवर्तन

- अयोग्य वर्तन; निश्चित कार्यपद्धती किंवा नियमांचे उल्लंघन.
- घोर निष्काळजीपणा. • विकृत वर्तन किंवा योग्य वर्तनाचा अभाव.
- नैतिकता, सभ्यता, शिष्टाचार आणि औचित्य यांच्या मान्य मानकांचे उल्लंघन (कलकत्ता उच्च न्यायालय: AC of IT विरुद्ध K.S. Gupta).
- 'अशोभनीय वर्तन' (*conduct unbecoming*) काय असावे हे ठरवण्याचा अधिकार सरकारकडे असतो आणि मागील गैरवर्तनासाठी शिक्षा होऊ शकते (डॉ. बुलचंद विरुद्ध कुलपती, कुरुक्षेत्र विद्यापीठ).
- मालक-सेवक यांच्यातील आदर्श संबंधांचे उल्लंघन (ए.आर.आर. देशपांडे विरुद्ध भारत सरकार व इतर).

गैरवर्तणूक मानली जाणारी कृत्ये आणि झालेले कृत्य किंवा वर्तन

१. मालकाच्या हितास किंवा प्रतिष्ठेस बाधा आणणारे किंवा बाधा आणण्याची शक्यता असलेले कृत्य किंवा वर्तन .
२. मालकाच्या कामाचे योग्य किंवा शांततेने पार पाडणे याच्याशी विसंगत किंवा असंगत असलेले कृत्य किंवा वर्तन .
३. सरकारी कर्मचाऱ्याचे असे कृत्य किंवा वर्तन ज्यामुळे त्याला सेवेत कायम ठेवणे नियोजित्यासाठी असुरक्षित ठरते.
४. अत्यंत अनैतिक कृत्य किंवा वर्तन , ज्यामुळे कोणत्याही सुज्ञ व्यक्तीला त्या लोकसेवकावर विश्वास ठेवणे शक्य होत नाही.
५. असे कृत्य किंवा वर्तन ज्यामुळे मालक आपल्या कर्मचाऱ्याच्या विश्वासाहतेवर अवलंबून राहू शकत नाही.

गैरवर्तन

– नागरी सेवा अंतर्गत व्याख्या
सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे (PSUs) नियम

१. मालक/महामंडळाचा व्यवसाय किंवा मालमत्ता, अथवा महामंडळाच्या आवासातील अन्य व्यक्तीची मालमत्ता यांच्या संदर्भात अविश्वासूपणा, बेईमानी, अप्रामाणिकपणा, चोरी, फसवणूक किंवा गैरप्रकार करणे.
२. लाच किंवा कोणताही बेकायदेशीर मोबदला घेणे किंवा देणे, अथवा लाच किंवा कोणताही बेकायदेशीर मोबदला मागणे किंवा देऊ करणे.
३. कर्मचाऱ्याकडे किंवा त्याच्या वतीने अन्य कोणत्याही व्यक्तीकडे, उत्पन्नाच्या ज्ञात स्रोतांच्या तुलनेत असंप्रमाण (अवास्तव) आर्थिक संसाधने किंवा मालमत्ता असणे, ज्याबाबत कर्मचारी समाधानकारक खुलासा करू शकत नाही.
४. नोकरीच्या वेळी किंवा नोकरीच्या कालावधीत; नाव, वय, वडिलांचे नाव, पात्रता, क्षमता, मागील सेवा किंवा नोकरीशी संबंधित इतर कोणत्याही बाबीबाबत खोटी माहिती देणे.

अनु. क्र.	प्रकरण	बाब	ज्या कारणांवरून आव्हान	निकाल
१	आर. ए. पठाण विरुद्ध संचालक तांत्रिक शिक्षण	द्विपत्नी विवाह	मुस्लिम वैयक्तिक कायदानुसार अनुज्ञेय	गैरवर्तन
२	के. गोविंदा विरुद्ध भारत संघ (एआयआर १९६६)	सदोष आरोपपत्र	अपुरेपुरावे	शिक्षा देण्याचा अधिकारकार्यपद्धती तील त्रुटींमुळे काढून घेतला जात नाही.
३	वीरेंद्र प्रसाद विरुद्ध भारत संघ (ए आयआर १९८८)	अर्ध-न्यायिक कार्य	अर्ध-न्यायिक कार्य वापरताना निर्णयातील त्रुटी.	कोणतेही गैरवर्तन नाही
४	इन्स्पेक्टिंग असिस्टंट कमिशनर ऑफ इन्कम टॅक्स विरुद्ध के. एस. गुप्ता	आदेशांचे उल्लंघन (अधीनता न पाळणे), दादागिरी /उद्धटवर्तन, लोकसेवकांच्या कामात अडथळा आणणे	वर्तणूक नियमांच्या कोणत्याही तरतुदीचे उल्लंघन नाही	सरकारी कर्मचाऱ्यास न शोभणारे वर्तन.

७	आर. आर. पांडे विरुद्ध भारत सरकार	अप्रमाण शीर मालमत्ता जमवणे		गैरवर्तन.
६	भारत सरकार विरुद्ध जे. अहमद (AIR १९७९)	१९७९)अकार्यक्षमता, गुणवत्तेच्या नेतृत्वाचा अभाव, अयोग्यता, ठामपणाचा अभाव, निर्णयक्षमतेचा अभाव.कार्यक्षमतेचा अभाव, तसेच उच्च दर्जाची नैपुण्यता किंवा प्रशासकीय क्षमता राखण्यात अपयश येणे (जे निकष मानले जातात), यामुळे 'सरासरी' श्रेणी (average grading) असलेला अधिकारी असणे हे गैरवर्तन मानले जाईल	वैयक्तिक चारित्र्य किंवा वैयक्तिक क्षमता	गैरवर्तन नाही.
७	ओरिसा विरुद्ध विद्याभूषण (AIR 1963) आणि भगत प्रसाद विरुद्ध आयजीओ (IGO)	पोलीस या प्रकरणांमध्ये; कर्तव्यावर असताना मद्यधुंद अवस्थेत आढळल्यामुळे पोलीस कॉन्स्टेबलला बडतर्फ करण्यात आले होते.	ही शिक्षा अति कठोर असल्याचे मानले गेले नाही. गैरवर्तणुकीचे गांभीर्य लक्षात घेऊन आणि विहित नियमांचे पालन करून चौकशी पूर्ण केल्यानंतर, नियमांना अनुसरून दिलेली शिक्षा ही न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या (judicial review) कक्षेत	म्हणजेच न्यायाल अशा शिक्षे पुनरावलोकन क शकत नाही.

८	भागवत स्वरूप विरुद्धराजस्थानराज्यप्रथम श्रेणी दंडाधिकाऱ्यांनीएका महिलेला हजरकरण्यासाठी १३.७.१९६७रोजी वॉरंट जारी केले होते	दिनांक ८.७.१९६७ रोजी जेव्हाती महिला हजर करण्यातआली, तेव्हा त्यांनीत्याच दिवशी तिलामुक्त करण्याचे आदेश दिले.	योग्य ती खबरदारी व काळजी न घेता अवाजवी घाई केली.त्यांनी केवळ कायद्यांतर्गत आपल्या न्यायालयीन विवेकाधिकाराचा वापर केला	गैरवर्तन
९	प्रा. भडाडा विरुद्ध जोधपूर विद्यापीठ	विद्यापीठविद्यार्थ्यांचा गैरवापर,बी.ई. मायनिंग वर्गाच्या सर्वेक्षण शिबिरास मज्जाव,	बडतर्फ.आरोप हे गंभीर गैरवर्तन किंवा कर्तव्यातील निष्काळजीपणा यांच्या श्रेणीत येत नाहीत.चौकशी पुढे चालू ठेवता येणार नाही	नाही.गैरवर्तन.

१०	सचिव, बिशप कॉटन स्कूल विरुद्ध उपसंचालक (शिक्षण) विदर्भ	एक शिक्षक इतर शाळांच्या व्यवस्थापनाचे काम आणि देखरेख सक्रियपणे करत होता. यामुळे सध्याच्या शाळेतील त्याचे वर्ग किंवा कर्तव्ये दुर्लक्षित होत नव्हती.	त्याच्या या कृतीचा परिणाम करारातील त्या अटीवर होतो,	ज्यानुसार त्याने असा कोणताही व्यवहार किंवा कृती करू नये ज्यामुळे संबंधित व्यापार किंवा व्यवसायाचे नुकसान होऊ शकेल. गैरवर्तन
११	गोविंद मेनन विरुद्ध भारत	एका आयुक्तावर (कमिशनर) आपल्या नातेवाईक, शेजारी आणि मित्रांना मोठ्या प्रमाणावरील वन जमिनींचे पट्टे (leases) बेपर्वाईने मंजूर केल्याचा आरोप	.संबंधित कायदांतर्गत आयुक्ताच्या अधिकारात असतानाच या आक्षेपाई कृती केल्या गेल्या होत्या.त्यांनी बेपर्वाईने वर्तन केले आणि प्रामाणिकपणे किंवा सद्भावनेने काम करण्यात अपयश आले;	हे वर्तन म्हणजे 'गैरवर्तन' किंवा 'घोर निष्काळजीपणा' मानले जाते.

१२	नटराजन विरुद्ध विभागीय अधीक्षक, दक्षिण रेल्वे.	रेल्वे.सहाय्यक स्टेशनमास्तरने'दक्षिण रेल्वेकर्मचारी ग्राहकसहकारी भांडार'च्यानिधीचा अपहार केला	सेवेतून बडतर्फ.गैरवर्तन म्हणजे त्याच्या अधिकृतकार्यभाराशी संबंधित कृती	त्यामुळे हे अधिकृत गैरवर्तन ठरत नाही.
१३	डॉ. बुल चंद विरुद्ध कुलपती, कुरुक्षेत्र विद्यापीठ	दिनांक. २८.२.१९६३ रोजी शिक्षा म्हणून आयएस (IAS)सेवेतून निवृत्त.जून १९६७ मध्ये पंजाब विद्यापीठात प्राध्यापक आणि नंतर कुलगुरू म्हणून नियुक्ती	नियुक्ती.नवीन कुलपतींनीत्यांच्या मागीलगैरवर्तनाच्या आधारे त्यांचीसेवा समाप्त केली.	अपील: सर्वोच्च न्यायालयाने अपीलकर्त्याच्या बाजूने हस्तक्षेप करण्यास नकार दिला. सामान्यतः, गैरवर्तन असे असावे ज्याचा त्याच्या कामाशी तार्किक संबंध असेल आणि ज्यामुळे तो सेवेत राहण्यास अपात्र ठरेल.
१४	थिनमप्पा विरुद्ध मुख्य यांत्रिक अभियंता (Chief Mechanical Engineer), १९८९ CAT	बनावट आणि खोटे दस्तऐवज सादर करून नोकरी मिळवली.	मिळवली.सेवेतून बडतर्फ करणे आणि प्रशिक्षणाचा खर्च म्हणून २४,६७१ रुपये परत करणे.	'रेल्वे सेवक (शिस्त आणि अपील) नियम, १९६८' अंतर्गत हे 'विशिष्ट गैरवर्तन' (defined misconduct) मानले जात नाही

१७	एस. जे. जगन्नाथन विरुद्ध टेलिकॉम बोर्ड व इतर, १९८९ CAT	दोन टेलिकॉम कर्मचाऱ्यांनी वैद्यकीय कारणास्तव रजेचा अर्ज आणि वैद्यकीय प्रमाणपत्रे सादर केल्यानंतर 'धरणे' आंदोलनात सहभाग घेतला	शिक्षा म्हणून तीन वर्षांची वेतनवाढ (increment) रोखण्यात आली (विना संचयी परिणाम/without cumulative effect).त्यांच्या आजारपणामुळे त्यांना शांततापूर्ण धरणे आंदोलनात सहभागी होण्यापासून रोखले गेले नाही.	कार्यालयाचे कामकाज ठप्प करण्याच्या उद्देशाने परवानगीशिवाय कामावर गैरहजर राहणे, ही सरकारी सेवकाला न शोभणारी वर्तणूक मानली जाऊ शकत नाही.विवादित आदेशाविरुद्ध केलेले आक्षेप तथ्यहीन होते आणि सविस्तर कारणमीमांसा असलेला आदेश (speaking order) पारित करण्यात आला होता.
----	---	---	--	---

16	एम.के. सरकार विरुद्ध भारत सरकार (UOI), १९८९ CAT	विहित मर्यादेपेक्षा अधिकमूल्याच्या स्थावरमालमतेच्या व्यवहारांची माहिती न देणे ही गैरवर्तणूक आहे.	आहे. सेवेतून बडतर्फ करण्याची शिक्षा अतिशय कठोर आहे. शिक्षा कमी करून ती 'निंदा' (Censure) इतकी मर्यादित करावी	अर्जदाराला पुन्हा सेवेत घेण्यात आले. १७
17	राम आश्रय व इतर विरुद्ध कामगार न्यायालय कानपूर, अलाहाबाद उच्च न्यायालय, SLJ- 1990(2)	अर्जदाराने कारखान्याच्या गेटसमोर एका कनिष्ठ अधिकाऱ्यावर हल्ला केला, - दोषी ठरवून सेवेतून बडतर्फ केले. हे औद्योगिक वाद-विवादाचे प्रकरण होते.	होते. या गैरवर्तणुकी चा संस्थेतील शांतता पूर्ण वातावरणावर काहीसा अप्रत्यक्ष परिणाम झाला; तसेच, 'परिसरात किंवा आसपासच्या भागात केलेले कृत्य' अश्या मर्यादित शब्दांचा वापर करण्याचे कोणतेही समर्थन करता येणार नाही.	नाही. सहकाऱ्याशी गैरवर्तन (धक्काबु क्की) करणे ही गैरवर्तणूक आहे.

18	ए.एल. नाक्रा विरुद्ध प्रोजेक्ट अँड इक्विपमेंट कॉर्पोरेशन (AIR, १९८४)	१९८४)कर्मचाऱ्याने HBA (गृहनिर्माण कर्ज) अंतर्गत घेतलेली आगाऊ रक्कम विहित मुदतीत परत केली नाही. तसेच, मोटारसायकलसाठी घेतलेली आगाऊ रक्कम परत न केल्याचाही त्याच्यावर आरोप होता.	. त्याला सेवेतून बडतर्फ करण्यात आले.शिक्षा अतिशय कठोर होती. आगाऊ रक्कम मंजूर करणाऱ्या नियमांमध्येच अटीच्या उल्लंघनाचे परिणाम नमूद केलेले असतात; त्यामुळे, शिरतभंगाची कार्यवाही सुरू करण्यास कोणताही आधार नव्हता	. न्यायालयाचा निर्णय कायम ठेवण्यात आला. त्याला ५०% मागील वेतन (back wages) दिले जावे.
19	पंजाब राज्य विरुद्ध बक्षी सिंग, १९९९	कर्तव्यावरून अनधिकृतपणे गैरहजर राहण्याच्या कालावधीला 'विनावेतन रजा' (leave without pay) म्हणून गृहीत धरले गेले असेल	,तर त्याला 'गैरवर्तन' मानले जात नाही.	गैरवर्तन नाही

२०	रॉबर्ट डिसूझा विरुद्ध कार्यकारी अभियंता, रेल्वे (AIR, १९८२)	रजेविना गैरहजर राहणे ही गैरवर्तणूक मानली जाते	त्यामुळे त्याबाबत चौकशी करणे आवश्यक असते.	गैरवर्तन
----	---	---	---	----------

सतर्कता दृष्टिकोन (Vigilance Angle) – (शिस्तविषयक कारवाई) अंतर्गत

गंभीर स्वरूपाची शिक्षा (Major Penalty)

• अशी प्रकरणे ज्यामध्ये एखाद्या शासकीय कर्मचाऱ्याने दंडनीय गुन्हा केल्याचा विश्वास वाटण्यास वाजवी आधार आहे, परंतु न्यायालयात खटला चालवण्यासाठी उपलब्ध पुरावा पुरेसा नाही;

उदा. • उत्पन्नाच्या ज्ञात स्रोतांशी विसंगत मालमत्ता (disproportionate assets) बाळगणे;

• बेकायदेशीर मोबदला (लाच) स्वीकारणे किंवा स्वीकारण्याचा प्रयत्न करणे; शासकीय मालमत्ता, पैसा किंवा साहित्याचा अपहार करणे;

• कोणताही मौल्यवान ऐवज किंवा आर्थिक लाभ, कोणताही मोबदला न देता किंवा अपुऱ्या मोबदल्यात मिळवणे किंवा मिळवण्याचा प्रयत्न करणे.

पुढे चालू...

२. सरकारी नोंदींमध्ये फेरफार करणे.

३. अप्रामाणिक हेतूने अधिकृत कर्तव्ये पार पाडताना केलेली गंभीर अनियमितता किंवा निष्काळजीपणा.

४. वैयक्तिक फायद्यासाठी अधिकृत पद किंवा अधिकाराचा गैरवापर करणे.

५. गुप्त किंवा गोपनीय माहिती उघड करणे (जरी ती माहिती 'अधिकृत गोपनीयता कायद्या'च्या (Official Secrets Act) कक्षेत काटेकोरपणे येत नसली तरीही).

६. सरकारकडे खोटे दावे करणे - उदा. प्रवास भत्ता (T.A.) दावे, खर्चाची प्रतिपूर्ती (reimbursement) मिळण्याबाबतचे दावे

Vigilance committee च्या सूचना सतर्कतेच्या दृष्टीकोनातून (Vigilance Angle) –

'भ्रष्टाचाराचा पैलू' (Corruption Angle) असलेली गैरवर्तणूक

- फौजदारी स्वरूपाचा गुन्हा करणे, जसे की – बेकायदेशीर लाच किंवा मोबदला मागणे व स्वीकारणे,
- उत्पन्नाच्या ज्ञात स्रोतांपेक्षा अधिक मालमत्ता बाळगणे, बनावट कागदपत्रे तयार करणे (forgery), फसवणूक करणे,
- तसेच स्वतःसाठी किंवा इतर कोणत्याही व्यक्तीसाठी आर्थिक लाभ मिळवण्याच्या उद्देशाने अधिकृत पदाचा गैरवापर करणे; किंवा
- लोकसेवकाच्या सचोटीवर किंवा चारित्र्यावर विपरित परिणाम करणाऱ्या अनियमितता; किंवा
- खालीलपैकी कोणतीही
- चूक- घोर निष्काळजीपणा-
- बेपर्वाई-
- सक्षम अधिकाऱ्यांना कळवण्यात अपयश, अविवेक /शक्ती शिवाय किंवा त्यापेक्षा जास्त अधिकार/अधिकारक्षेत्र.-
- एखाद्याला अनुचित नुकसान किंवा सहवर्ती लाभाचे कारणवैयक्तिक किंवा व्यक्तींचा संच/पक्ष किंवा पक्ष; आणि- प्रणाली आणि प्रक्रियेचे स्पष्ट उल्लंघन.

RDA (विभागीय शिस्त भंगविषयक कार्यवाही) कधी सुरु करावी?

(Regional Departmental Action)

चौकशीनंतर RDA सुरु करण्याचे प्रसंग:

- फौजदारी खटला चालवण्यासाठी पुरेसा पुरावा नसणे, परंतु RDA साठी सबळ पुरावा उपलब्ध असणे.
- सिद्ध झालेले आरोप हे केवळ विभागीय नियमांचे उल्लंघन किंवा गैरवर्तन असणे (जे फौजदारी गुन्ह्यांच्या श्रेणीत येत नाहीत).
- विभागीय कारवाई करणे अधिक योग्य किंवा श्रेयस्कर असणे.

§व्यावहारिक पैलू§

- A. विभागीय चौकशीची (RDA - गंभीर आणि किरकोळ शिक्षेसाठी) सुरुवात
- B. fI. दक्षता (Vigilance) दृष्टिकोनातून उद्भवलेली प्रकरणे
- C. fII. सीबीआय (CBI) कडून उद्भवलेली प्रकरणे – SIR / तक्रार / राज्याचा संदर्भ / सर्वोच्च न्यायालय / उच्च न्यायालये

- **व्यावहारिक पैलू§**
- पुराव्याची पदवी ही त्या अग्रक्रमानुसार आहेसंभाव्यता
- §भारतीय पुरावा कायदा लागू नाही.
- § तार्किकदृष्ट्या प्रोबेटिव्ह असल्यास पुरावा मूल्य, स्वीकार्य आहे
- .§ शिस्त प्राधिकरण हा एकमेव न्यायाधीश आहे
- तथ्ये - पुराव्याची पर्याप्तता आणि विश्वासार्हता न्यायालयासमोर चौकशी करता येणार नाही
- त्या नियमांचे उल्लंघन केल्यावरच न्यायालय हस्तक्षेप करते
- प्रक्रिया, नैसर्गिक न्याय, मनमानी, नाही.
- पुरावा इ. पुराव्याच्या गुणवत्तेवर नाही.

• व्यावहारिक बाबी (पुढे चालू)

- §सुद्ध्यांच्या दिवशीही चौकशी केली जाऊ शकते.
- §पी.एस. (चौकशी) अधिनियम, १८८० अंतर्गत येणाऱ्या प्रकरणांव्यतिरिक्त, ही चौकशी बंद खोलीत (इन कॅमेरा) केली जाते.
- §सर्व साक्षीदारांची तपासणी करण्याची आवश्यकता नाही.
- §सी.एस. मध्ये नमूद नसलेल्या साक्षीदारांची तपासणी, पी.ओ.च्या विनंतीनुसार किंवा चौकशी अधिकाऱ्याच्या निर्देशानुसार केली जाऊ शकते.
- §स्टेप रेकॉर्ड केलेला पुरावा ग्राह्य धरला जातो.
- §सहकाऱ्याच्या पुराव्यावर अवलंबून राहता येते.

व्यावहारिक बाबी

§ जेव्हा निश्चित केलेल्या (framing) आरोपापेक्षा वेगळा आरोप सिद्ध होतो, तेव्हा चौकशी अधिकारी (E.O.) त्या आरोपाबाबत निष्कर्ष देऊ शकतात, जर संबंधित कर्मचारी (C.O.) तो आरोप मान्य करत असेल किंवा त्याला त्याबाबत आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी दिली गेली असेल. § गंभीर शिक्षेसाठी (major penalty) सुरू केलेल्या विभागीय चौकशीत (D.E.) सौम्य शिक्षा (minor penalty) देखील ठोठावली जाऊ शकते.

§ आरोपाबाबत निष्कर्ष काढताना कर्मचाऱ्याच्या मागील खराब कामगिरीचा किंवा वर्तणुकीचा (past bad record) विचार केला जाऊ शकत नाही; मात्र, शिक्षा निश्चित करताना किंवा ती अधिक कठोर (enhanced penalty) करताना त्याचा विचार केला जाऊ शकतो.

मोठी शिक्षा (Major Penalties) लादण्यायोग्य प्रकरणांचे प्रकार•

अशी प्रकरणे ज्यामध्ये एखाद्या शासकीय कर्मचाऱ्याने दंडनीय गुन्हा केला असावा असे मानण्यास वाजवी आधार आहे,

परंतु न्यायालयात खटला चालवण्यासाठी उपलब्ध पुरावा पुरेसा नाही;

उदा. • उत्पन्नाच्या ज्ञात स्रोतांशी विसंगत मालमत्ता बाळगणे;

• बेकायदेशीर मोबदला (लाच) स्वीकारणे किंवा स्वीकारण्याचा प्रयत्न करणे; • शासकीय मालमत्ता, पैसा किंवा साहित्याचा अपहार करणे

; • कोणतीही मौल्यवान वस्तू किंवा आर्थिक लाभ, कोणताही मोबदला न देता किंवा अपुऱ्या मोबदल्यात मिळवणे किंवा मिळवण्याचा प्रयत्न करणे.

पुढे चालू..

2. सरकारी नोंदी खोटे करणे.

3. स्त्राव मध्ये एकूण अनियमितता किंवा निष्काळजीपणा अप्रामाणिक हेतूने अधिकृत कर्तव्ये.

4. वैयक्तिक पदासाठी अधिकृत पदाचा किंवा अधिकाराचा गैरवापर मिळवणे

5. गुप्त किंवा गोपनीय माहिती उघड करणेच्या कार्यक्षेत्रात काटेकोरपणे येत नाही तरीही अधिकृत गोपनीय कायदा. (official secret Act)

6. सरकारवर खोटे दावे - जसे T.A. दावे, प्रतिपूर्ती दावे इ

विभागीय शिस्तभंग विषयक कार्यवाहीपूर्वीची चौकशी

§ सक्षम प्राधिकरणाने विभागीय कार्यवाही सुरू करण्याचा निर्णय घेताच, ते प्राधिकरण खालील बाबींच्या आधारे आरोप निश्चित करेल:

- प्राथमिक तपासादरम्यान गोळा केलेली माहिती/साहित्य.
- दक्षता विभाग (Vigilance), पोलीस किंवा इतर संस्थांनी सादर केलेला चौकशी अहवाल.
- विहित नमुन्यात तयार करावयाचे आरोपांचे विवरण (Articles of Charges), आरोपांचे तपशीलवार विवरण (Statement of Imputation) इत्यादी.
- या निवेदनावर (Memorandum) शिस्तभंगविषयक कार्यवाहीचे अधिकार असलेल्या प्राधिकरणाची किंवा कायदेशीररीत्या अधिकार प्रदान केलेल्या सक्षम अधिकाऱ्याची स्वाक्षरी असावी.

विभागीय शिस्तभंग विषयक कार्यवाहीपूर्वीची चौकशी

- सक्षम प्राधिकरणाने विभागीय कार्यवाही सुरू करण्याचा निर्णय घेताच, ते प्राधिकरण खालील बाबींच्या आधारे आरोप निश्चित करेल:
- प्राथमिक तपासादरम्यान गोळा केलेली माहिती/साहित्य.
- दक्षता विभाग (*Vigilance*), पोलीस किंवा इतर संस्थांनी सादर केलेला चौकशी अहवाल.
विहित नमुन्यात तयार करावयाचे आरोपांचे विवरण (*Articles of Charges*), आरोपांचे तपशीलवार विवरण (*Statement of Imputation*) इत्यादी.
- या निवेदनावर (*Memorandum*) शिस्तभंगविषयक कार्यवाहीचे अधिकार असलेल्या प्राधिकरणाची किंवा कायदेशीररीत्या अधिकार प्रदान केलेल्या सक्षम अधिकाऱ्याची स्वाक्षरी असावी.

कायदेशीर बाबी

- लोकसेवकाच्या सेवेत शिस्त आणि कार्यक्षमता राखण्यासाठी डी.ई. (समान संधी चौकशी) आयोजित केली जाते.
- नैसर्गिक न्यायाचे आणि समान संधीचे तत्त्व (भारतीय संविधानाचे अनुच्छेद ३११) यांचे काटेकोरपणे पालन केले जाते, म्हणजेच:
- कोणत्याही व्यक्तीला त्याचे म्हणणे ऐकून न घेता दोषी ठरवू नये.
- कोणीही स्वतःच्याच खटल्यात न्यायाधीश बनू नये.
- न्याय केवळ झाला पाहिजे असे नाही, तर तो झाला आहे असे दिसले पाहिजे. त्याला स्वतःचा बचाव करण्यासाठी योग्य आणि वाजवी संधी दिली पाहिजे.
- चौकशी करणारी व्यक्ती पूर्वग्रह आणि सूडबुद्धीपासून मुक्त

कायदेशीर बाबी (पुढील भाग)

- § निष्कर्ष हा चौकशीदरम्यान सादर केलेल्या पुराव्यांवरच आधारित असावा; आरोप असलेल्या अधिकाऱ्याच्या अनुपस्थितीत (त्याच्या पाठीमागे) घेतलेल्या पुराव्यांवर किंवा अभिलेखाबाहेरील बाबींवर तो आधारित नसावा.
- § एकाच विषयाबाबतची सलग/पुढील कार्यवाहीस्टेट विरुद्ध मान सिंग राव AIR 1958§ आनंद नारायण शुक्ला विरुद्ध मध्य प्रदेश राज्य AIR 1979
- § फौजदारी खटला (Prosecution) आणि विभागीय कारवाई यांमधील निवड - एस. श्री राम मूर्ती विरुद्ध सी.डब्ल्यू.सी. (C.W.C.) 1990(I) SLR AP 21सीबीआय (CBI)

कायदेशीर बाबी (पुढील भाग)

§ पोलीस खटला प्रलंबित असताना विभागीय चौकशी –

कोणतीही कायदेशीर अडचण नाही (बी. बालैया विरुद्ध डी.टी.ओ. कर्नाटक, *STC 1982, SL, KAR, 675*).

§ एकाच वेळी फौजदारी खटला आणि विभागीय चौकशी (कुशल भान प्रकरण, *AIR 1960*; के. दुबे विरुद्ध *BCCL, AIR 1988*). § बी.के. मीना, आयएएस आणि इतर (१९९६).

§ विभागीय कारवाईनंतर फौजदारी खटला आणि त्याउलट (एस.ए. वेंकटरमन विरुद्ध द स्टेट).

§ फौजदारी खटल्यात निर्दोष मुक्तता झाल्यानंतर विभागीय कारवाई.

कायदेशीर बाबी (पुढील भाग)

- § तपास अहवाल, प्राथमिक अहवाल इत्यादी पुरवले जावेत का? - नाही (कृष्ण चंद टंडन AIR 1974 आणि चंद्रमा तिवारी विरुद्ध भारत सरकार AIR 1988).
- § विभागीय चौकशीत वकिलाची मदत घेण्यास परवानगी आहे का? (के.सी. टंडन विरुद्ध भारत सरकार 1974) - नैसर्गिक न्यायाचे उल्लंघन होत नाही.
- § व्ही.आर. सांबमूर्ती विरुद्ध भारत सरकार 1986 - होय.
- § जे.के. अग्रवाल विरुद्ध हरियाणा राज्य विकास महामंडळ AIR 1991 –

शिक्षा ही कथित गैरवर्तणुकीच्या प्रमाणात असावी

- (सुखबीर सिंग विरुद्ध डीसीपी दिल्ली १९८४(२)एसएलआर; शंकर दास विरुद्ध भारत सरकार एआयआर १९८५)
- § दोषी ठरलेल्या व्यक्तीस चौकशी अधिकाऱ्याच्या अहवालाची प्रत मिळण्याचा अधिकार आहे का? - होय.
- मोहम्मद रमजान खान यांचे प्रकरण

आरोपांचे विवरणपत्र (*Article of Charge*) तयार करणे

§ आरोपांचे विवरणपत्र

- i) तृतीय पुरुषी (*third person*) भाषेत,
 - ii) पदनाम आणि संबंधित कालावधी,
 - iii) पी.सी. ॲक्ट (*PC Act*) किंवा आय.पी.सी. (*IPC*) च्या तरतुदींनुसार नाही,
 - iv) केवळ सेवा आणि विभागीय नियम/वर्तणूक नियम यांचे उल्लंघन किंवा अनियमितता,
 - v) गैरवर्तन, निष्काळजीपणा,
 - vi) पूर्ण सचोटी आणि कर्तव्यनिष्ठा राखण्यात अपयश,
 - vii) कृती आणि अकृती (*acts of commission & omission*), § viii) आदेश आणि सूचनांचे उल्लंघन,
- मुद्दे क्र. iv ते viii वरीलपैकी एका किंवा अधिक शीर्षकाखाली समाविष्ट करणे,

तपास-सूची (Check List)§i)

- i)वर्तणूक नियम किंवा सेवा नियमांमधील एखाद्या विशिष्ट नियमाचे उल्लंघन झाल्यास, उल्लंघन झालेल्या त्या विशिष्ट नियमाचा उल्लेख करणे आवश्यक आहे,
- ii) भाषा अचूक, सुस्पष्ट, स्पष्ट आणि संदिग्धता नसलेली असावी,
- iii) संबंधित अधिकाऱ्यावर कोणत्या आधारावर आरोप ठेवले जात आहेत आणि त्याने कोणती विशिष्ट अनियमितता केली आहे, याची माहिती त्याला दिली जावी,
- iv) यात पुराव्यांची चर्चा, मते किंवा निष्कर्ष यांचा समावेश नसावा.
- v)प्रत्येक स्वतंत्र व्यवहार/घटना किंवा संबंधित व्यवहार/घटनांची मालिका, जी गैरवर्तन/अयोग्य वर्तणूक ठरते, त्याबाबत स्वतंत्र आरोप.
- vi)जर व्यवहार/घटनांमुळे एकापेक्षा अधिक प्रकारचे गैरवर्तन घडत असेल, तर त्या सर्व प्रकारच्या गैरवर्तनाचा उल्लेख केला पाहिजे.
- vii)आरोपपत्रात (Articles of Charge) सर्वप्रथम वस्तुस्थिती स्पष्टपणे नमूद करावी आणि त्यानंतर गैरवर्तन व अयोग्य वर्तणुकीचे स्वरूप स्पष्ट करावे.

पुढे चालू...

- आरोपाची शब्दरचना अशी नसावी ज्यामुळे आरोपीच्या गुन्ह्याबाबत (दोषी असण्याबाबत) एखादे मत व्यक्त होत असल्याचे दिसून येईल.
- आरोप अशा बाबीशी संबंधित नसावा जी यापूर्वीच एखाद्या न्यायालयीन चौकशीचा विषय राहिली आहे आणि ज्यामध्ये न्यायालयाद्वारे गुणवत्तेच्या आधारावर दोषी ठरवून शिक्षा सुनावण्यात आली आहे किंवा निर्दोष मुक्तता करण्यात आली आहे.
- आरोपात प्राथमिक तपासाच्या अहवालाचा संदर्भ नसावा.
- विभागीय नियमांचे उल्लंघन तसेच विभागीय स्तरावर हाताळता येण्याजोगे फौजदारी स्वरूपाचे गुन्हे (उदा. फौजदारी स्वरूपाचे गैरवर्तन, दक्षता-विषयक बाबी) यांशी संबंधित सर्व आरोप समाविष्ट करण्यास कोणतीही हरकत नाही. मात्र, यामध्ये भारतीय दंड संहितेच्या (IPC) कलमांचा उल्लेख करणे टाळावे.
- § ही कार्यवाही विभागीय नियम आणि नियमावलींचे पालन न केल्याच्या मुद्द्यावर आधारित असावी.
- आरोपपत्र (chargesheet) जारी करण्यापूर्वी त्यातील सर्व माहिती, आकडेवारी, दिनांक इत्यादी बाबींची काळजीपूर्वक पडताळणी केली जावी.

(पुढे चालू)

- आरोप-विवरण (*Statement of Imputation*)§ यात आरोपांचा आधार असलेली कारणे आणि ज्या परिस्थितीत संबंधित अधिकाऱ्याविरुद्ध कारवाई प्रस्तावित आहे, त्या परिस्थितीचा समावेश असतो.
- हे 'आरोपांच्या मसुद्या'सोबत (*Draft Articles of Charge*) पाठवले जावे.।
- 'आरोपांच्या मसुद्या'शी सुसंगत राहण्यासाठी हे 'तृतीय पुरुषी' (*third person*) शैलीत तयार केले जावे.

§ तपास-सूची (*Check List*)§

- प्रत्येक आरोप ज्या कृतींवर किंवा अ-कृतींवर (*acts of omission or commission*) आधारित आहे, त्या स्पष्टपणे आणि पुरेसा तपशील देऊन नमूद केल्या पाहिजेत
- आरोपांच्या समर्थनार्थ ज्या अनियमितता इत्यादींचा आधार घेतला गेला आहे आणि ज्यांची सिद्धता कार्यवाहीदरम्यान करावची आहे, त्यांचा विशेष उल्लेख केला पाहिजे.
- अनावश्यक बाबी, तपास किंवा अभियोजन (*prosecution*) अधिकाऱ्यांची मते व भाष्ये, किंवा उपलब्ध पुराव्यांची/साहित्याची चर्चा करणे टाळावे.
- केवळ आरोप सिद्ध करणाऱ्या आणि त्याला पुष्टी देणाऱ्या वस्तुस्थितीच्या (*facts*) वर्णनापुरतेच हे मर्यादित असावे.

‘शिरुतभंग करुतवाही अंतर्गत -अंतर्गत ढुठुतुतु दंडाची (Major Penalty) करुतवाही

- CBI किंवा विभागाकडून चौकशी अहवाल प्राप्त होणे
- – सक्षम प्राधिकारी – सोबत जोडपत्रांसह SP (पोलीस अधीक्षक) यांचा अहवाल.
- ब) आरोपपत्र (ज्ञापन/Memorandum) f योन्य स्वरूप (Format)
- f कारणे दाखवा नोटीस (Show-cause notice)
- स्वीकार / अस्वीकार / तोंडी सुनावणी (Oral Hearing)
- गुन्हा अमान्य केल्यास (Not guilty) चौकशी सुरु करणे.
- क) चौकशी अधिकारी आणि सादरकर्ता अधिकारी (Presenting Officer) यांची नियुक्ती.
- शिरुतभंगाविषयक प्राधिकारी (Disciplinary Authority) हेच चौकशी अधिकारी म्हणून काम पाहू शकतात.
- चौकशी अधिकारी पुरेसे वरिष्ठ असावेत.

'RDA' अंतर्गत मोठ्या दंडाची (Major Penalty) कार्यवाही

- CBI किंवा विभागाकडून चौकशी अहवाल प्राप्त होणे
 - **सक्षम प्राधिकारी** – सोबत जोडपत्रांसह SP (पोलीस अधीक्षक) यांचा अहवाल.
- ब) आरोपपत्र (झापन/Memorandum) f योग्य स्वरूप (Format)
- कारणे दाखवा नोटीस (Show-cause notice) f स्वीकार / अस्वीकार / तोंडी सुनावणी (Oral Hearing)
- गुन्हा अमान्य केल्यास (Not guilty) चौकशी सुरु करणे.
- क) चौकशी अधिकारी आणि सादरकर्ता अधिकारी (Presenting Officer) यांची नियुक्ती.
- शिस्तभंगाविषयक प्राधिकारी (Disciplinary Authority) हेच चौकशी अधिकारी म्हणून काम पाहू शकतात.
- चौकशी अधिकारी पुरेसे वरिष्ठ असावेत.

d) प्राथमिक सुनावणी

- PO (अभियोजन अधिकारी) आणि CO (शिरस्तभंग कारवाई अधिकारी) यांची उपस्थिती आवश्यक.
- साक्षीदारांना समन्स बजावले जाणार नाही.
- अपवादात्मक परिस्थितीतच, PO ऐवजी नियंत्रण कार्यालयातील (controlling office) प्रतिनिधी उपस्थित राहू शकतो.
- e) दैनंदिन आदेशांची नोंदवही (Daily Order Sheet).
- i) बचाव सहाय्यकाची (Defence Assistant) नियुक्ती.
- ii) कागदपत्रांची पाहणी.
- iii) कागदपत्रे पुरवणे.
- iv) अतिरिक्त कागदपत्रे.
- CO द्वारे सुसंगतता (relevancy) स्पष्ट करणे.
- विशेष अधिकारप्राप्त (Privileged) कागदपत्रे.
- IO (चौकशी अधिकारी) अतिरिक्त कागदपत्रांच्या पाहणीस परवानगी देऊ शकतात.
- PO/DA द्वारे सादर केलेल्या अतिरिक्त कागदपत्रांना IO ची परवानगी;
- ज्यांची प्रत किंवा त्यातील उतारा CO ला देणे आवश्यक.
- v) साक्षीदारांसाठी समन्स जारी करणे.

पुढे चालू) C. नियमित सुनावणी:

- कागदपत्रे आणि फिर्यादी पक्षाचे साक्षीदार (PWs) / बचाव पक्षाचे साक्षीदार (DWs) यांची यादी – फिर्यादी पक्षाची बाजू मुख्य तपासणी (Examination-in-chief),
- उलट तपासणी (Cross-examination),
- फिर्यादी पक्षाच्या साक्षीदारांची फेर-तपासणी (Re-examination).
- दैनंदिन आदेशांचे तपशील (Daily order sheets) आणि साक्षीदारांचे जबाब (Deposition statements) पुढील तारीख निश्चित आरोपी अधिकाऱ्याचे बचाव-साक्षीदार.
- आरोपी अधिकाऱ्याची स्वतःची साक्ष.
- आरोपी अधिकारी (CO) बचाव-साक्षीदार (DW) म्हणून.
- चौकशी अधिकाऱ्याने विचारणे अनिवार्य असलेला प्रश्न. सुनावणीची समाप्ती / युक्तिवाद.
- मौखिक युक्तिवाद लेखी स्वरूपात नोंदवणे
- 'सादर कर्ता अधिकारी' (Presenting Officer) द्वारे लेखी निवेदन सादर करणे आणि त्याची प्रत आरोपी अधिकाऱ्याला देणे.
- आरोपी अधिकाऱ्याद्वारे बचावाचे लेखी निवेदन सादर करणे.
- चौकशी अहवाल सादर करणे.
- नियुक्तीनंतर सहा महिन्यांच्या आत.

आरोपी अधिकाऱ्याचे बचाव-साक्षीदार.

- आरोपी अधिकाऱ्याची स्वतःची साक्ष.
- आरोपी अधिकारी (CO) बचाव-साक्षीदार (DW) म्हणून.
- चौकशी अधिकाऱ्याने विचारणे अनिवार्य असलेला प्रश्न.
- सुनावणीची समाप्ती / युक्तिवाद.
- मौखिक युक्तिवाद लेखी स्वरूपात नोंदवणे.
- 'प्रेझेंटिंग ऑफिसर' (Presenting Officer) द्वारे लेखी निवेदन सादर करणे आणि त्याची प्रत आरोपी अधिकाऱ्याला देणे.
- आरोपी अधिकाऱ्याद्वारे बचावाचे लेखी निवेदन सादर करणे.
- चौकशी अहवाल सादर करणे.
- नियुक्तीनंतर सहा महिन्यांच्या आत.
- प्रशासकीय कार्यवाही §D. शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाद्वारे चौकशी अहवालावर कार्यवाही. f पुनर्विलोकन / पुढील चौकशी
- नव्याने चौकशी (De-novo Enquiry)
- शिस्तभंगविषयक प्राधिकरण सहमत होण्यास बांधील नाही.
- CVC चा सल्ला (वरिष्ठ राजपत्रित अधिकारी/मंडळ-स्तरावरील नियुक्त व्यक्तींच्या बाबतीत दुसरा टप्पा).
- E. अपीलिय प्राधिकरण
- प्रशासकीय कार्यवाही
- पुनर्विलोकन
- आदेशाची अंमलबजावणी

E. विभागीय कार्यवाहीतील महत्वाचे मुद्दे.

- CVO, CMD/अध्यक्ष आणि CBI यांच्यातील विसंगती.
- शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाच्या (Disciplinary Authority) बाजूने असलेल्या त्रुटी – ज्ञानाचा अभाव, – अनुभवहीन व्यक्तींची EO/PO (चौकशी अधिकारी/अभियोजन अधिकारी) म्हणून नियुक्ती.
- एकाच वेळी चालणारी फौजदारी खटल्याची कार्यवाही – कागदपत्रे मिळण्यातील अडचण.
- चौकशी अधिकाऱ्याच्या (Enquiry Officer) बाजूने होणाऱ्या चुका – दुर्भावनापूर्ण हेतू, – प्रक्रियेची माहिती नसणे, – निर्णय घेण्यास असमर्थता, – इतर कामांमधील व्यस्तता.

विपरित साक्ष देणारे साक्षीदार (Hostile witnesses).

- सापळा प्रकरण (Trap Case). fसूचक प्रश्न / उलट-तपासणी / साक्षीदाराला वळवून घेणे (Gain-over).
- खाजगी व्यक्ती.
- दस्तऐवजांची पाहणी / प्रती पुरवण्यात होणारा विलंब. fप्रचंड संख्येने किंवा आकाराने मोठे दस्तऐवज.
- तयार न ठेवलेले दस्तऐवज.
- असंगत दस्तऐवज.
- याद्या उशिरा सादर करणे. §सादरकर्ता अधिकारी (Presenting Officer) यांच्याकडील त्रुटी.
- ज्ञानाचा अभाव.
- दृष्टिकोन / वागणूक.
- साक्षीदारांना समन्स न बजावणे.

- स्थगिती/चौकशी अधिकारी (E.O.) यांच्याद्वारे
- सादरकर्ता अधिकारी (P.O.) यांच्याद्वारे
- आरोपी अधिकारी यांच्याद्वारे § आरोपी अधिकाऱ्याकडून विलंब घडवून आणण्याचे प्रकार/सूचना/समन्स स्वीकारणे टाळणे/कागदपत्रांची मोठी यादी सादर करणे
- कागदपत्रांच्या तपासणीत विलंब करणे/वैद्यकीय प्रमाणपत्रे सादर करणे
- लेखी म्हणणे/निवेदन सादर करणे/चौकशी अधिकारी किंवा सादरकर्ता अधिकारी बदलण्याची विनंती करणे/बचावासाठी सहाय्यक म्हणून वकिलाची नियुक्ती करणे
- 'डिफेन्स असिस्टंट'ची (बचाव पक्ष सहाय्यकाची) नियुक्ती मिळण्यास विलंब.
- मूळ विभागाकडून त्याला कार्यमुक्त न करणे.
- इतर कामांमधील व्यस्तता. § साक्षीदारांची उपस्थिती मिळवण्यात अडचण.
- दूरवरचे वास्तव्य
- बदली होणे.
- सेवानिवृत्त होणे.
- सध्याचा पत्ता माहित नसणे.
- CAT (कॅट)/Mat मधील प्रकरणे, न्यायालयांचे स्थगिती आदेश.
- एकाच वेळी सुरु असलेले पोलीस खटले/CBI खटले
- 'ऑडिव्हॉसी रिपोर्ट' (पुरेसे पुरावे असल्याबाबतचा अहवाल)

- 'डिफेन्स असिस्टंट'ची (बचाव पक्ष सहाय्यकाची) नियुक्ती मिळण्यास विलंब.
- मूळ विभागाकडून त्याला कार्यमुक्त न करणे.
- इतर कामांमधील व्यस्तता.§ साक्षीदारांची उपस्थिती मिळवण्यात अडचण.
- दूरवरचे वास्तव्य.
- बदली होणे.
- सेवानिवृत्त होणे.
- सध्याचा पत्ता माहित नसणे.§ CAT (कॅट) मधील प्रकरणे, न्यायालयांचे स्थगिती आदेश.
- एकाच वेळी सुरु असलेले पोलीस खटले/CBI खटले.§ 'ऑडिव्हर्सी रिपोर्ट' (पुरेसे पुरावे असल्याबाबतचा अहवाल)
- **सिद्धतेचा निकष**
- विभागीय चौकशीसाठी आवश्यक असलेला सिद्धतेचा निकष हा फौजदारी खटल्याच्या तुलनेत कमी कठोर असतो.
- (आंध्र प्रदेश राज्य विरुद्ध श्री. एस. रामा राव, AIR १९६३ (SC)-१७२३)

2. पुराव्याची जी तीव्रता आहे त्याची ऑर्डर रेकॉर्ड करणे आवश्यक आहे.

खात्री पेक्षा वेगळी आहे. पुराव्याची तीव्रता जी आहे ती रेकॉर्ड करणे आवश्यक आहे.
(कमिशन ऑफ डिलिंकन्सी. (एम. सी. वाघेला व्ही/एस एस. डी. मेहता आकाशवाणी 1966,
गुजरात : 233)

3. शिस्तभंगाच्या कार्यवाहीमध्ये फौजदारी कायद्यातील तांत्रिक बाबींचा आधार घेता येत नाही
आणि 'पुरावा कायदा'त (Evidence Act) विहित केलेली पुराव्याची कठोर पद्धत त्याच तीव्रतेने
लागू केली जात नाही;

तरीही, शिस्तभंगाच्या कार्यवाहीमध्येही, कोणत्याही प्रकारची शिक्षा ठोठावण्यापूर्वी संबंधित
लोकसेवकावर ठेवण्यात आलेला आरोप सिद्ध झाल्याचे मानणे आवश्यक असते.

(स्टेट ऑफ मद्रास विरुद्ध ए. आर. श्रीनिवासन, AIR 1966 S.C. 1827)

- ४.विभागीय चौकशीमध्ये,नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे पालन झाले असे मानले जाते जर साक्षीदारांचे आधीचे जबाब त्यांनाचौकशी दरम्यान वाचून दाखवलेआणि सुचीबद्ध (चिन्हांकित) केले गेले असतील.(म्हैसूर राज्य विरुद्ध एस.माकापूर AIR 1963 (SC) 375)
- ५.विभागीय चौकशीमध्ये 'पुरावा कायद्या'तील (Evidence Act) कठोर आणि गुंतागुंतीचे नियम लागू होत नाहीत. ज्या गोष्टी किंवा पुरावे एखाद्या विवेकी व्यक्तीला तार्किकदृष्ट्या पटण्यासारखे (प्रमाणभूत) वाटतात, ते सर्व ग्राह्य धरले जाऊ शकतात. 'ऐकीव पुराव्या'बाबत (hearsay evidence) कोणताही आक्षेप किंवा अडचण नसते; मात्र, त्या पुराव्याचा संबंधित प्रकरणाशी वाजवी संबंध आणि विश्वासाहता असणे आवश्यक असते.
(हरियाणा राज्य विरुद्ध रतन सिंग १९७७ (२) SCE ४९०)
- ६.शिस्तभंगाच्या कार्यवाहीमध्ये, आवश्यक असलेला पुराव्याचा निकष हा 'संभाव्यतेचे प्राबल्य' (preponderance of probability) हा असतो, न की 'वाजवी संशयापलीकडील सिद्धता' (proof beyond reasonable doubt).
(युनियन ऑफ इंडिया विरुद्ध सरदार बहादूर, १९७२ SLR ३५५-SC)

७. अगदी अंतर्गत चौकशीमध्येही (*domestic enquiry*), केवळ संशयाला पुराव्याची जागा घेऊ देऊ नये. - युनियन ऑफ इंडिया विरुद्ध एच.सी. गोयल, ए.आय.आर. १९६४ (सर्वोच्च न्यायालय)
३६४.८. पुराव्याच्या अभावी, केवळ तर्कवितर्कांच्या आधारे आरोप टिकू शकत नाही. - स्टेट ऑफ आसाम विरुद्ध एम.सी. कलिता, ए.आय.आर. १९६२ (सर्वोच्च न्यायालय).
८. बेकायदेशीर मोबदला (लाच) स्वीकारल्याबाबत सामान्यतः कोणताही प्रत्यक्ष पुरावा उपलब्ध असू शकत नाही. सिद्ध झालेल्या वस्तुस्थिती आणि इतर परिस्थितींवरून काढलेला निष्कर्ष (अनुमान) हीच त्याबाबतची बाब असू शकते. (एस. श्री राम मूर्ती विरुद्ध सी.डब्ल्यू.सी.)
९. वाजवी शंका (*Reasonable Doubt*)(I) ही संकल्पना समजायला अत्यंत सोपी आहे, परंतु तिची व्याख्या करणे अत्यंत कठीण आहे. (II) ही अशी शंका आहे जी तुम्हाला तुम्ही काढलेल्या निष्कर्षाच्या अचूकतेबाबत संकोच करण्यास प्रवृत्त करते.

- ज्या पक्षाच्या बाजूने पुराव्याचे पारडे जड आहे, त्या पक्षाच्या बाजूने निर्णय दिला जातो; जरी तो पुरावा पूर्णपणे शंकेपासून मुक्त नसला तरीही.
- विभागीय चौकशीतील काही महत्त्वपूर्ण मुद्द्यांवरील न्यायालयीन निवाडे. एकाच विषयाबाबतची सलग किंवा वारंवार होणारी कार्यवाही – तथापि, एखाद्या लोकसेवकाविरुद्धच्या चौकशीत शिक्षा ठोठावणारा आदेश दिवाणी न्यायालयाने रद्द केल्यानंतर, त्याच्याविरुद्ध पुन्हा कार्यवाही सुरू केली जाऊ शकते; परंतु अट अशी की, ज्या कार्यवाहीमध्ये चौकशी रद्द करण्याचा आदेश दिला गेला होता, त्यामध्ये संबंधित लोकसेवकावरील आरोपांच्या गुणवत्तेची (merits) कधीही तपासणी झालेली नसावी. जर उच्च न्यायालयाने केवळ शिक्षा लादण्याची प्रक्रिया अनियमित होती या कारणास्तव लोकसेवकाच्या बाजूने निकाल दिला असेल, तर तो निर्णय राज्याला संविधानाच्या अनुच्छेद ३१० आणि ३११ मधील तरतुदींनुसार त्याच विषयावर दुसरी चौकशी सुरू करण्यापासून रोखू शकत नाही.
- जेव्हा न्यायालयाचा निर्णय तांत्रिक कारणांवर आधारित असतो, तेव्हा योग्य प्रक्रियेचे पालन करून आणि कर्मचाऱ्याला आपली बाजू मांडण्याची वाजवी संधी देऊन, त्याच तथ्यांवर आधारित त्याच आरोपांची पुन्हा चौकशी केली जाऊ शकते.
- देवेंद्र प्रताप नारायण राय शर्मा विरुद्ध उत्तर प्रदेश राज्य (AIR 1962, SC 1334)

एका प्रकरणात, संबंधित अधिकाऱ्याविरुद्ध चौकशी करण्यात आली होती. त्याला काही आरोपांबाबत दोषी ठरवण्यात आले आणि परिणामी, त्याला कनिष्ठ पदावर पदावनत (reversion) करण्याची शिक्षा देण्यात आली.

या पदावनतीच्या आदेशाविरुद्ध त्याने उच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल केली. चौकशी योग्य आणि कायदेशीर नव्हती या कारणास्तव उच्च न्यायालयाने तो आदेश रद्द केला. त्यानंतर, त्या अधिकाऱ्याला त्याच्या मूळ पदावर पुन्हा नियुक्त करण्यात आले, परंतु त्यानंतर त्याला निलंबित करून त्याच जुन्या आरोपांच्या आधारे नव्याने कार्यवाही सुरू करण्यात आली.

पुन्हा एकदा त्याला काही आरोपांबाबत दोषी ठरवण्यात आले आणि कनिष्ठ पदावर पदावनत करण्यात आले. पदावनतीच्या या नवीन आदेशाला आव्हान देण्यासाठी त्याने पुन्हा उच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल केली.

उच्च न्यायालयाने ती याचिका फेटाळून लावली. त्यानंतर त्याने सर्वोच्च न्यायालयात अपील केले. सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, ज्याअर्थी आधीचा आदेश तांत्रिक कारणास्तव रद्द करण्यात आला होता, त्याअर्थी गुणवत्तेच्या आधारावर (merits) दुसरी चौकशी केली जाऊ शकते.

(आनंद नारायण शुक्ला विरुद्ध मध्य प्रदेश राज्य) (AIR 1979, SC 1923)

फौजदारी खटला आणि विभागीय कारवाई यांमधील निवड

- एखाद्या फौजदारी गुन्ह्यासाठी खटला चालवण्याची कार्यवाही केवळ मागे घेतल्याने, गैरवर्तनाबद्दल कारवाई करण्याचा शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाचा अधिकार (अधिकारक्षेत्र) संपुष्टात येत नाही.

जरी फौजदारी गुन्हा सिद्ध करण्यासाठी आवश्यक असलेले 'वाजवी संशयापलीकडे सिद्धता' (*proof beyond reasonable doubt*) हे कठोर निकष पूर्ण करण्यासाठी उपलब्ध पुरावा पुरेसा नसला, तरीही शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाचा अधिकार अबाधित राहतो.

त्यामुळे, योग्य प्रकरणात अभियोग पक्ष (*prosecution*) आरोपपत्र दाखल न करण्याचा निर्णय घेऊ शकतो;

परंतु जर शिस्तभंगविषयक कारवाईसाठी आवश्यक पुरावा उपलब्ध असेल, तर त्यामुळे संबंधित प्राधिकरणाचा अधिकार हिरावून घेतला जात नाही. मात्र, यासाठी संबंधित अधिकाऱ्याचे गैरवर्तन सिद्ध होणे आवश्यक असते.

(– एस. श्री राम मूर्ती विरुद्ध सी.डब्ल्यू.सी. (1990(1) SLR AP 21)

पोलीस तपास प्रलंबित असताना विभागीय चौकशी.

जेव्हा एखाद्या लोकसेवकाविरुद्ध फौजदारी गुन्हा दाखल झाल्यामुळे पोलीस तपास सुरु असतो, तेव्हा त्यातील सत्यता फौजदारी न्यायालयातील चौकशी किंवा खटल्याद्वारेच निश्चित केली जावी; विशेषतः जेव्हा तपासादरम्यान प्रथमदर्शनी गुन्हा असल्याचे आढळून येते आणि दोषारोपपत्र (*chargesheet*) दाखल केले जाते. बहुतेक प्रकरणांमध्ये, शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाने (*Disciplinary Authority*) कर्मचाऱ्याविरुद्ध कोणतीही शिस्तभंगाची कारवाई करण्याचा निर्णय घेण्यापूर्वी पोलीस तपासाच्या निकालाची वाट पाहणे योग्य आणि वाजवी ठरेल;

तसेच, जर तपासापाठोपाठ चौकशी किंवा खटला चालवला गेला, तर त्या चौकशीच्या किंवा खटल्याच्या निकालाची वाट पाहणेही उचित ठरेल. SPE/CBI द्वारे तपासल्या जाणाऱ्या प्रकरणांच्या बाबतीत, CVC (Central Vigilance Commission) ने असे निर्देश दिले आहेत की, एकदा का CBI ने चौकशी किंवा तपासासाठी एखादे प्रकरण हाती घेतले की, अंतर्गत चौकशीसह (*domestic enquiry*) सर्व विभागीय चौकशी थांबवल्या जाव्यात.

जरी ही एक वाजवी कार्यपद्धती वाटत असली आणि सामान्यतः शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाकडून तिचे पालन केले जात असले, तरीही ज्या प्रकरणात Cr.PC च्या कलम १५४ अन्वये प्रथम माहिती अहवाल (FIR) दाखल केला गेला आहे, अशा प्रकरणातही विभागीय चौकशीचे आदेश देण्यावर शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणावर कोणतीही कायदेशीर बंदी नाही.

(बी. बालैया विरुद्ध डी.टी.ओ. कर्नाटक एसटीसी (1982 (3) SL, KAR, 675)

एकाच वेळी फौजदारी खटला आणि विभागीय चौकशी. सामान्यतः, न्यायालयात प्रलंबित असलेल्या (sub-judice) प्रकरणाबाबत विभागीय कारवाई सुरू केली जात नाही; तरीही, केवळ एखाद्या व्यक्तीविरुद्ध न्यायालयात फौजदारी खटला दाखल केला गेला आहे म्हणून विभागीय कार्यवाहीला स्थगिती देण्याचा अधिकार न्यायालयांना देणारी कोणतीही कायदेशीर तरतूद नाही. विभागीय कार्यवाहीचा उद्देश संबंधित कर्मचारी सेवेत कायम ठेवण्यास योग्य आहे की नाही हे तपासणे हा असतो, तर न्यायालयीन खटल्याचा उद्देश गुन्ह्याची सिद्धता होऊन शिक्षेची तरतूद लागू होते का, हे पाहणे हा असतो.

प्रस्तुत प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने निरीक्षण नोंदवले की, अनेकदा नियोक्ते फौजदारी न्यायालयाचा निर्णय येईपर्यंत चौकशीला स्थगिती देतात आणि ते योग्यही असते. परंतु, कर्मचाऱ्याविरुद्ध कारवाई करण्यापूर्वी नियोक्त्याने किमान 'ट्रायल कोर्टाच्या' (मूळ खटला चालवणाऱ्या न्यायालयाच्या) निर्णयाची वाट पाहिलीच पाहिजे, अशी 'नैसर्गिक न्यायाची तत्त्वे' (Principles of Natural Justice) सक्ती करतात असे म्हणता येणार नाही.

जर प्रकरण गंभीर स्वरूपाचे असेल किंवा त्यात तथ्य (facts) किंवा कायद्याशी संबंधित गुंतागुंतीचे प्रश्न असतील, तर नियोक्त्याने ट्रायल कोर्टाच्या निर्णयाची वाट पाहणे हिताचे ठरेल; जेणेकरून फौजदारी न्यायालयात कर्मचाऱ्याच्या बचावावर कोणताही विपरीत परिणाम होणार नाही.

(- दिल्ली क्लॉथ अँड जनरल मिल्स लि. विरुद्ध कुशल भान (AIR 1960 SC 806))

- प्रस्तुत प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की, जर फौजदारी खटला आणि शिस्तभंगाची कार्यवाही या दोन्ही गोष्टी एकाच वस्तुस्थितीवर आधारित असतील, तर शिस्तभंगाच्या कार्यवाहीतील आरोप आणि फौजदारी खटल्यातील आरोप हे समान (किंवा तंतोतंत सारखेच) आहेत असे निश्चितपणे म्हणता येईल. त्यामुळे, विभागीय कार्यवाहीला स्थगिती दिली जाणे योग्य ठरेल, असा निर्णय देण्यात आला.

– कुशेश्वर दुबे विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लि. AIR 1988 SC 2118.

प्रस्तुत प्रकरणात, सर्वोच्च न्यायालयाने फौजदारी खटला (Criminal Trial) आणि शिस्तविषयक चौकशी (Disciplinary Enquiry) यांच्यात फरक स्पष्ट केला आहे. न्यायालयाने असे नमूद केले आहे की, या दोन्ही कार्यवाहींचे दृष्टिकोन, उद्दिष्टे, पुराव्याचे निकष, चौकशीची पद्धत आणि नियम भिन्न असतात. शिस्तविषयक कार्यवाहीमध्ये, संबंधित अधिकाऱ्याचे वर्तन असे आहे का ज्यामुळे त्याला सेवेतून बडतर्फ करणे किंवा त्यापेक्षा कमी शिक्षा देणे योग्य ठरेल, हा मुख्य प्रश्न असतो. याउलट, फौजदारी कार्यवाहीमध्ये, संशयिताने कथित गुन्हा केला आहे का हे सिद्ध करणे आणि गुन्हा सिद्ध झाल्यास त्याला कोणती शिक्षा द्यावी, हा प्रश्न असतो. फौजदारी कार्यवाही प्रलंबित असताना शिस्तविषयक कार्यवाहीला स्थगिती देणे ही एक नित्य किंवा आपोआप घडणारी बाब नसावी, तर तो एक विचारपूर्वक घेतलेला निर्णय असावा. जरी एखाद्या टप्प्यावर स्थगिती दिली गेली असेल, तरी फौजदारी खटल्यास अवाजवी विलंब झाल्यास त्या निर्णयाचा पुनर्विचार करावा लागू शकतो. –

स्टेट ऑफ राजस्थान विरुद्ध बी.के. मीना, आयएस आणि इतर (१९९६) ६ एससीसी ४१७

विभागीय कारवाईनंतर फौजदारी खटला आणि त्याउलट• काही वेळा, आरोपांचे स्वरूप गंभीर असल्यास, विभागीय कारवाईअंतर्गत सेवेतून बडतर्फ किंवा काढून टाकल्यानंतरही एखाद्या लोकसेवकाविरुद्ध फौजदारी कार्यवाही सुरू करणे आवश्यक ठरू शकते. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, त्याच वस्तुस्थितीच्या आधारे सेवेतून काढून टाकल्यानंतर एखाद्या लोकसेवकावर लाचखोरी किंवा फौजदारी गैरवर्तणुकीचा आरोप ठेवून खटला चालवता येतो का? तसे असल्यास, ते भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २०(२) मधील घटनात्मक हमीचे उल्लंघन ठरते का? प्रस्तुत खटल्यातील निकालाद्वारे सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रश्नाचे निरसन केले. न्यायालयाने असे प्रतिपादन केले की, अनुच्छेद २०(२) हे एखाद्या गुन्ह्यासाठी न्यायालयासमोर चालवल्या जाणाऱ्या कार्यवाहीशी संबंधित आहे, जिथे खटला चालवला जातो आणि दोषसिद्धी (शिक्षा) होते. विभागीय कार्यवाहीमध्ये न्यायालयाद्वारे कोणताही खटला चालवला जात नाही किंवा दोषसिद्धी होत नाही. त्यामुळे, विभागीय कार्यवाहीत अधिकृत गैरवर्तणुकीसाठी शिक्षा झालेली एखादी व्यक्ती (लोकसेवक) फौजदारी खटल्यास पात्र ठरू शकते, जर ती कथित गैरवर्तणूक हा फौजदारी गुन्हाही असेल. अशा परिस्थितीत, संविधानाच्या अनुच्छेद २०(२) मधील प्रतिबंध लागू होत नाही. – एस. ए. वेंकटरमन विरुद्ध द स्टेट १९५८ Cr.L.J. २५४ SC

फौजदारी खटल्यात निर्दोष मुक्तता झाल्यानंतर विभागीय कारवाई न्यायालयाकडून निर्दोष मुक्तता झाल्यानंतर, त्याच वस्तुस्थितीच्या आधारे विभागीय कारवाई सुरू करण्याचा प्रश्न काहीसा गुंतागुंतीचा आहे. जर 'वाजवी संशयाचा लाभ' (*benefit of reasonable doubt*) देऊन निर्दोष मुक्तता झाली असेल, तर त्याच वस्तुस्थितीवर विभागीय कार्यवाही सुरू करणे कायदेशीरदृष्ट्या योग्य ठरू शकते; कारण ज्या व्यक्तीचे चारित्र्य किंवा कृती संशयारूपद स्वरूपाची आहे, तिला सेवेत कायम ठेवावे की नाही, याचा निर्णय घेणे ही संबंधित नियोक्त्याची (*employer*) बाब असते. मात्र, न्यायालयाकडून 'सन्मानपूर्वक निर्दोष मुक्तता' (*honorable acquittal*) झाली असेल, तर त्याच वस्तुस्थितीवर विभागीय कार्यवाही सुरू करणे चुकीचे ठरेल. सर्वोच्च न्यायालयाने असे प्रतिपादन केले आहे की, जेव्हा आरोपीची सन्मानपूर्वक निर्दोष मुक्तता होते आणि त्याला आरोपातून पूर्णपणे दोषमुक्त केले जाते, तेव्हा त्याच आरोपांवर, कारणांवर किंवा पुराव्यांवर विभागीय कार्यवाही चालू ठेवणे योग्य किंवा हितावह ठरत नाही. सीबीआय (CBI) अकादमी, गाझियाबादव्यू. डब्ल्यू. अली विरुद्ध मध्य प्रदेश राज्य (*AIR 1959 MP 46*)

दोषमुक्तीच्या आदेशाचा विभागीय कार्यवाहीवर होणारा परिणाम•

एखाद्या फौजदारी खटल्यात दोषी मानल्या गेलेल्या व्यक्तीची (कर्मचाऱ्याची) निर्दोष मुक्तता झाल्यास, त्याच वस्तुस्थितीवर आधारित त्याच्याविरुद्ध प्रलंबित असलेली विभागीय चौकशी सुरु ठेवावी का? सर्वोच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, फौजदारी न्यायालयाने दिलेल्या निष्कर्षाचे स्वरूप विचारात घेऊन यावर विभागाने निर्णय घेणे आवश्यक असते. सामान्यतः, जेव्हा आरोपीची सन्मानपूर्वक निर्दोष मुक्तता होते आणि त्याला आरोपांतून पूर्णपणे दोषमुक्त केले जाते, तेव्हा त्याच आरोपांवर किंवा पुराव्यांच्या आधारे विभागीय चौकशी सुरु ठेवणे योग्य ठरत नाही;

तरीही वस्तुस्थिती अशी आहे की, केवळ आरोपीची निर्दोष मुक्तता झाली म्हणून विभागीय चौकशी सुरु ठेवण्याचा संबंधित प्राधिकरणाचा अधिकार हिरावून घेतला जात नाही किंवा त्यांच्या विवेकाधिकारावर कोणत्याही प्रकारे निर्बंध येत नाहीत. •

कॉर्पोरेशन ऑफ सिटी ऑफ नागपूर विरुद्ध रामचंद्र १९८१ (२) एसएलआर २७४ एससी (SC)

चौकशी अहवाल/प्राथमिक अहवाल इत्यादी पुरवले जावेत का?

- नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांनुसार, ज्या दस्तऐवजाच्या आधारे आरोप ठेवण्यात आले आहेत किंवा ज्यावर आरोप सिद्ध करण्यासाठी विसंबून राहिले आहे, त्याची प्रत संबंधित व्यक्तीला (आरोपी कर्मचाऱ्याला) देणे आवश्यक असते. तसेच, त्याला साक्षीदारांची उलट-तपासणी करण्याची आणि स्वतःच्या बचावासाठी साक्षीदार सादर करण्याची संधी दिली जाणे गरजेचे असते.

जर चौकशीदरम्यान एखाद्या दस्तऐवजाचा खुलासा केला गेला नसेल किंवा मागणी करूनही त्याची प्रत दिली गेली नसेल, आणि तरीही त्या दस्तऐवजाच्या आधारे कर्मचाऱ्याविरुद्ध निष्कर्ष काढले गेले असतील, तर ते नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे उल्लंघन ठरेल.

यामुळे ती चौकशी आणि त्यानंतर दिलेला शिक्षेचा आदेश बेकायदेशीर व रद्दबातल ठरू शकतो. जर प्राथमिक चौकशी किंवा तपासणीदरम्यान नोंदवलेल्या साक्षीदारांच्या जबाबांसह संबंधित व महत्त्वपूर्ण दस्तऐवजांच्या प्रती संबंधित कर्मचाऱ्याला पुरवल्या गेल्या नाहीत आणि तरीही त्या दस्तऐवजांच्या आधारे त्याच्यावरील आरोप सिद्ध केले गेले, तर नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांच्या उल्लंघनामुळे ती चौकशी सदोष ठरेल.

त्याचप्रमाणे, जर फौजदारी खटल्याच्या तपासादरम्यान किंवा प्राथमिक चौकशीत नोंदवलेले साक्षीदारांचे जबाब संबंधित कर्मचाऱ्याला पुरवले गेले नाहीत, तर त्यामुळे त्याला प्रभावी उलट-तपासणी करण्याची संधी नाकारल्यासारखे होईल. (पुढील स्लाईडवर चालू...)

(पुढे चालू)•

विभागीय चौकशी सुरु करण्यासाठी ज्या तपास अहवालाचा किंवा प्राथमिक चौकशी अहवालाचा आधार घेतला गेला होता, त्याबाबतची स्थिती काहीशी वेगळी आहे. अशा प्रकारचे दस्तऐवज हे प्रामुख्याने चौकशी करण्याच्या उद्देशाने झालेला विभाग-अंतर्गत पत्रव्यवहार असतात; जोपर्यंत चौकशी अधिकारी स्वतःच्या निष्कर्षासाठी त्यावर अवलंबून राहू इच्छित नाही, तोपर्यंत त्यांना विशेष महत्त्व नसते. त्यामुळे, ज्या अहवालांच्या आधारे आरोप निश्चित केले गेले आहेत, त्या अहवालांच्या प्रती मिळवण्याचा अधिकार आरोप ठेवण्यात आलेल्या अधिकाऱ्याला नसतो; अर्थात, जर चौकशी अधिकाऱ्याने त्या अहवालांवर अवलंबून राहून निर्णय घेतला असेल, तरच ती प्रत मिळवण्याचा अधिकार त्याला प्राप्त होतो.

• कृष्ण चंद टंडन विरुद्ध भारत सरकार (Union of India), AIR 1974 SC 1589

प्रस्तुत प्रकरणात, आरोपपत्रात नमूद केलेल्या दस्तऐवजाची प्रत अपीलकर्त्याला पुरवण्यात आली नाही आणि त्याला त्याची पाहणी करण्याची परवानगीही देण्यात आली नाही. संबंधित दस्तऐवज हा 'स्पेशल पोलीस एस्टॅब्लिशमेंट'ने (SPE) कोळसा चोरीच्या फौजदारी प्रकरणाबाबत सादर केलेला अहवाल होता, ज्यामध्ये यापूर्वीच अंतिम अहवाल सादर करण्यात आला होता. फौजदारी प्रकरणातील अंतिम अहवाल सादर झाल्यानंतर, चंद्रिमा तिवारी यांच्याविरुद्ध विभागीय चौकशी सुरु करण्यात आली.

• तथापि, आरोप असलेल्या अधिकाऱ्याविरुद्ध निष्कर्ष नोंदवताना चौकशी अधिकाऱ्याने या दस्तऐवजाचा विचार केला नाही किंवा त्यावर अवलंबून राहिला नाही. चौकशी अधिकाऱ्याच्या अहवालात संबंधित दस्तऐवजाचा कोणताही उल्लेख नाही. दोषी अधिकाऱ्यावर ठेवण्यात आलेल्या आरोपांवर निष्कर्ष नोंदवताना चौकशी अधिकाऱ्याने त्या अहवालाचा उल्लेख किंवा त्यावर अवलंबून राहणे केलेले नाही. या दृष्टिकोनातून पाहता, संबंधित दस्तऐवज (SPE चा तपास अहवाल) हा महत्वाचा किंवा सुसंगत दस्तऐवज नव्हता; त्यामुळे त्यामुळे संबंधित अधिकाऱ्याचे कोणतेही नुकसान झाले नाही किंवा त्याच्यावर अन्याय झाला नाही आणि नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे उल्लंघन झाले नाही. अहवाल उपलब्ध नसल्यामुळे आपण SPE चे उप-अधीक्षक (Dy.SP) आणि तपास अधिकारी यांची उलट-तपासणी करू शकलो नाही, ही अपीलकर्त्याची तक्रार टिकणारी नाही.

SPE च्या उप-अधीक्षकांची सविस्तर उलट-तपासणी करण्यात आली होती. त्यांची मुख्य तपासणी (Examination-in-chief) एका पानापुरती मर्यादित होती, तर उलट-तपासणी सहा पूर्ण आकाराच्या (full-scope) टाईप केलेल्या पानांपर्यंत चालली. आपल्याला नेमके कसे नुकसान झाले किंवा अन्याय झाला, हे दाखवून देण्यात अपीलकर्ता अपयशी ठरला आहे. अशा प्रकारे, उप-अधीक्षकांची उलट-तपासणी करताना अपीलकर्त्याला कोणतीही अडचण आली नाही. बचावाची वाजवी संधी दिली गेली नाही, ही त्याची तक्रार तथ्यहीन होती.

चंद्रिमा तिवारी विरुद्ध भारत सरकार (Union of India) AIR 1988 SC 117

खात्यांतर्गत चौकशीमध्ये वकिलाची मदत घेणे अनुज्ञेय आहे का?• प्रस्तुत प्रकरणात, 'खात्यांतर्गत चौकशीमध्ये आरोपी अधिकाऱ्याचे प्रतिनिधित्व वकिलाद्वारे करण्याबाबत' विचार करताना सर्वोच्च न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की, जर विशिष्ट नियम अस्तित्वात नसतील आणि प्रकरणामध्ये कोणतीही कायदेशीर गुंतागुंत नसेल, तर वकिलाची मदत घेण्यास नकार दिला जाऊ शकतो. या प्रकरणात, एका प्राप्तिकर अधिकाऱ्यावर (Income Tax Officer) अप्रामाणिक हेतूने कर-आकारणी कमी केल्याचा (underassessment) आरोप होता; त्याला केवळ कर-आकारणीच्या नोंदींची अचूकता सिद्ध करायची होती आणि योग्य खुलासा करण्यासाठी तो स्वतःच सर्वात योग्य व्यक्ती होता. हे प्रकरण लेखांकनाशी (accounting) संबंधित तोंडी पुरावा नोंदवण्याबाबतचे नव्हते. त्यामुळे, बचावासाठी वकिलाची मदत घेण्यास परवानगी नाकारल्याने 'नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे' (Principle of Natural Justice) उल्लंघन होत नाही.

– कृष्ण चंद्र टंडन विरुद्ध भारत सरकार (Union of India) AIR 1974 SC 1589

अखिल भारतीय खादी आणि ग्राम आयोगाच्या अधिकाऱ्याविरुद्ध खटलासीबीआयने तपास केला, मोठ्या दंडाची विभागीय कार्यवाही झालीआरंभ केला. सीबीआयच्या एका निरीक्षकाची प्रेझेंटिंग ऑफिसर म्हणून नियुक्ती करण्यात आली होती, परंतुआरोपित अधिकाऱ्याची विनंती वकिलाला त्याच्या केसचा बचाव करण्यासाठी गुंतवून ठेवण्याची नाकारले होते. विभागीय चौकशी पूर्ण झाल्यानंतर,त्या अधिकाऱ्याला खालच्या दर्जाची शिक्षा झाली. विभागमुंबई उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने सीबीआयचे निरीक्षक एकायदेशीररित्या प्रशिक्षित मनुष्य, त्याच्या क्रेडिटसाठी घरगुती चौकशीची संख्या,जिथे त्यांनी प्रेझेंटिंग ऑफिसर म्हणून काम केले. पुढे असे धरण्यात आले की कायदेशीर प्रॉव्हिशनरला त्यांच्या शाब्दिक अर्थाने घेण्याची गरज नाही.

- एक सामान्य माणूस, त्यासाठीसीबीआय इन्स्पेक्टर असला तरी प्रेझेंटिंग ऑफिसर म्हणून अनुभव असेलविभागीय चौकशी, खरंच अफाट कायदेशीर अनुभव आणि क्षमता मिळवतात सामान्यतः समजल्याप्रमाणे कायदेशीर व्यवसायी न होता. क्षमताकायदा आणि खटल्यांच्या वर्तनातील अफाट व्यावहारिक अनुभवातून जन्माला आलेला(DE सह) शब्दांप्रमाणे "कायदेशीर व्यवसायी" पर्यंत मर्यादित नाही सामान्यतः समजले जाते. यामध्ये "कायदेशीर व्यवसायी" गुंतण्यास नकार हा खटला उच्च न्यायालयाने वाजवी नाकारला होतास्वतःचा बचाव करण्याची संधी.

(वेंटाका रमन सांबामूर्ती वि. भारतीय संघ (1986) II LLJ बॉम. ६ २सीबीआय)

जेव्हा एखाद्या अंतर्गत लवादासमोर (*domestic tribunal*) चालणाऱ्या शिस्तभंगाच्या चौकशीत, व्यवस्थापनाच्या वतीने बाजू मांडण्यासाठी मालकाने कायदेशीर प्रशिक्षण घेतलेल्या दोन अधिकाऱ्यांची (*Presenting-cum-Prosecuting officers*) नियुक्ती केली होती, अशा वेळी संबंधित कर्मचाऱ्याने कायदेशीर व्यावसायिकामार्फत (वकिलाद्वारे) उपस्थित राहून स्वतःचा बचाव करण्याची केलेली विनंती नाकारणे ही बाब चौकशी प्रक्रिया दूषित करणारी ठरते; कारण यामुळे त्या कर्मचाऱ्याला स्वतःचा बचाव करण्याची वाजवी संधी दिली गेली नाही आणि परिणामी नैसर्गिक न्यायाच्या (*natural justice*) मूलभूत तत्वांपैकी एका तत्त्वाचे उल्लंघन झाले.

(बोर्ड ऑफ ट्रस्टी ऑफ द पोर्ट ऑफ बॉम्बे विरुद्ध दिलीप कुमार राघवेंद्र नाथ नाडकर्णी, AIR 1983 SC 109)

- प्रस्तुत प्रकरणात, अंतर्गत चौकशीदरम्यान 'हरियाणा सीड्स डेव्हलपमेंट कॉर्पोरेशन' या नियोक्त्याचे प्रतिनिधित्व त्यांचे 'कार्मिक आणि प्रशासकीय व्यवस्थापक' (Personnel & Administrative Manager) यांनी 'सादरकर्ता अधिकारी' (Presenting Officer) म्हणून केले होते. सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्णय दिला की, जेव्हा कायदेशीर पार्श्वभूमी किंवा अनुभव नसलेली व्यक्ती (आरोपी कर्मचारी) अशा 'सादरकर्ता अधिकाऱ्या'च्या विरोधात उभी असते ज्यांच्याकडे कायदेशीर ज्ञान आणि अनुभव आहे, तेव्हा त्या आरोपी कर्मचाऱ्याला वकिलाची सेवा नाकारणे म्हणजे 'नैसर्गिक न्याया'चे उल्लंघन ठरते. – जे.के

शिक्षा ही कथित गैरवर्तणुकीच्या प्रमाणात असावी. शिक्षा ही कथित गैरवर्तणुकीच्या प्रमाणात (सुसंगत) असावी. सेवेतून बडतर्फ करण्याची शिक्षा केवळ अत्यंत गंभीर गैरवर्तणुकीच्या प्रकरणांतच दिली जावी; ज्यामध्ये संबंधित व्यक्तीची वर्तणूक सुधारणे अशक्य असल्याचे आणि ती व्यक्ती सार्वजनिक पद भूषविण्यास पूर्णपणे अयोग्य असल्याचे दिसून येते. मेसमधून भांडी तात्पुरत्या स्वरूपात परस्पर वापरणे (किंवा नेणे) ही बडतर्फीची शिक्षा देण्याइतकी गंभीर गैरवर्तणूक मानली गेली नाही; अशा परिस्थितीत बडतर्फीची शिक्षा ही अत्यंत कठोर असून ती गैरवर्तणुकीच्या प्रमाणात नाही, असे निरीक्षण नोंदवण्यात आले. – सुखबीर सिंग विरुद्ध पोलीस उपायुक्त, नवी दिल्ली १९८४(२) एसएलआर १४९ दिल्ली.

- भारत सरकारच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखालील 'दिल्ली मिल्क सप्लाय स्कीम' विभागातील एका रोखपालावर (कॅश क्लर्क) ५०० रुपयांच्या रकमेबाबत 'गुन्हेगारी स्वरूपाचा विश्वासघात' केल्याचा खटला चालवण्यात आला. त्याने ती रक्कम परत केली आणि आपल्यावरील आरोप मान्य केला. खटला चालवणाऱ्या दंडाधिकाऱ्यांनी त्याला भारतीय दंड संहितेच्या (IPC) कलम ४०९ अन्वये दोषी ठरवले; परंतु गुन्हा आणि गुन्हेगार यांच्याशी संबंधित विशिष्ट परिस्थिती लक्षात घेऊन, त्याला 'प्रोबेशन ऑफ ऑफेंडर्स ॲक्ट'च्या (गुन्हेगार परीवीक्षा कायदा) कलम ४ अन्वये मुक्त केले.

दोषी ठरवल्याच्या परिणामी, त्या लिपिकाला सेवेतून त्वरित बडतर्फ करण्यात आले. या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने निरीक्षण नोंदवले की, संविधानाच्या अनुच्छेद ३११(२) मधील दुसऱ्या परंतुकानुसार (proviso) असलेल्या खंड (अ) अन्वये, सरकारला एखाद्या व्यक्तीला "गुन्हेगारी आरोपाखाली दोषी ठरवण्यास कारणीभूत ठरलेल्या वर्तणुकीच्या आधारावर" सेवेतून बडतर्फ करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. तथापि, इतर कोणत्याही अधिकाराप्रमाणेच या अधिकाराचा वापरही न्याय्यपणे केला जाणे आवश्यक आहे. कारण, शिक्षा ठोठावण्याच्या अधिकारासोबतच न्याय्यपणे वागण्याचे कर्तव्यही येते. सर्वोच्च न्यायालयाने संबंधित लिपिकाला सेवेतून बडतर्फ करण्याची शिक्षा 'लहरीपणाची' (whimsical) असल्याचे म्हटले.

शंकर दास विरुद्ध भारत सरकार व इतर. AIR 1985 SC 772

दोन व्यक्ती प्लांट ऑपरेटर म्हणून काम करत होत्या 5 आणि 6 मे 1982 च्या मध्यरात्री. ते ड्युटीवर होते रात्रीच्या शिफ्टमध्ये. सुमारे 3.30 A.M., जेव्हा प्लांट-इनचार्जने अचानक भेट दिली, त्याला दोन ऑपरेटर सापडले मशिन काम करत असले तरी झोपेत. साठी सांगितले गैरवर्तन, त्यानंतर देशांतर्गत चौकशी करण्यात आली योग्य प्रक्रिया. देशांतर्गत चौकशीनंतर दोन्ही ऑपरेटर्स सेवेतून बडतर्फ करण्यात आले. जेव्हा हे प्रकरण समोर आले निघोवत्याने दाखल केलेल्या अर्जावर सर्वोच्च न्यायालय कंपनी, सर्वोच्च न्यायालयाने त्या शिक्षेचे निरीक्षण केले कि रकोळ गैरवर्तन किंवा तांत्रिक गैरवर्तनासाठी डिसमिसनिसर्ग धक्कादायक पणे विषम शिक्षा आणि आदेश दिलेला आहे डिसमिस केलेल्या दोन ऑपरेटर्सच्या पुनर्स्थापनेसाठी.

- कलर केम लि. वि. ए.एल. आलासपूरकर आणि Ors. १९९८ (१) SLR 757

चौकशी अधिकाऱ्याच्या अहवालाची प्रत मिळवण्याचा अधिकार संबंधित कर्मचाऱ्याला (delinquent) आहे का? • सर्वोच्च न्यायालयाने या प्रकरणात असेही नमूद केले आहे की, जेव्हा चौकशी ही एखाद्या 'चौकशी अधिकाऱ्या' मार्फत (Inquiry Officer) केली जाते, तेव्हाच संबंधित कर्मचाऱ्याला चौकशी अहवाल मिळण्याचा अधिकार असतो. परंतु, जेव्हा 'शिस्तभंगविषयक प्राधिकारी' (Disciplinary Authority) स्वतःच चौकशी करतात, तेव्हा संबंधित कर्मचाऱ्याला चौकशी अहवाल मिळण्याचा अधिकार नसतो; कारण अशा परिस्थितीत कोणताही स्वतंत्र चौकशी अहवाल अस्तित्वातच नसतो (कारण शिस्तभंगविषयक प्राधिकारी स्वतःच चौकशी अधिकारी असतात). – युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर विरुद्ध मोहम्मद रमझान काह (AIR 1991 SC 471)

खटला चालवणाच्या न्यायालयाकडून (Trial Court) दोषी ठरवलेले सरकारी कर्मचारी - अपील अपिलीय न्यायालयात प्रलंबित - अशा वेळी सेवेतून बडतर्फ करण्याची कार्यवाही सुरू करता येईल का?• सर्वोच्च न्यायालयाने असेही नमूद केले आहे की, अपील, पुनर्विलोकन (revision) आणि इतर कायदेशीर उपाययोजना पूर्ण होईपर्यंत वरील कार्यवाहीसाठी वाट पाहणे योग्य ठरणार नाही; कारण फौजदारी न्यायालयाने गंभीर गुन्ह्यासाठी दोषी ठरवलेल्या व्यक्तीला सेवेत कायम ठेवणे योग्य नाही.

– उप-संचालक, महाविद्यालयीन शिक्षण (प्रशासन) विरुद्ध एस. नागूर मीरा, AIR 1995 SC 1362
संयुक्त चौकशी : विभागीय कार्यवाहीमध्ये संयुक्त चौकशी केली जाऊ शकते. – बलबीर चंद विरुद्ध फूड कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (१९९७) SLR ७५६ SC• विधी अधिकारी (Law Officer) : विधी अधिकाऱ्याचे पद हे राज्याच्या कामकाजाशी संबंधित असले, तरी त्यावरून ते 'राज्य सेवेतील' पद आहे असा निष्कर्ष निघत नाही. –

आंध्र प्रदेश BCS इ. असोसिएट विरुद्ध सचिव, विधी विभाग (१९८८) ४ SLR ११९ (AP)

• पीठासीन अधिकारी साक्षीदार असणे : जर विभागीय चौकशीतील पीठासीन अधिकारी स्वतःच साक्षीदार असतील आणि अन्य कोणताही साक्षीदार नसेल, तर नैसर्गिक न्यायाचे उल्लंघन होते आणि अशा चौकशीच्या परिणामी दिलेली बडतर्फीची शिक्षा रद्द करावी लागते.

– एम.के. केशव विरुद्ध उप-आयुक्त (१९८४) २ SLR २७८•

कायदेशीर मदत : बँकेचे प्रतिनिधित्व कायदेशीर प्रशिक्षण असलेल्या व्यक्तीने केले होते, जरी ती व्यक्ती बँकेचाच अधिकारी होती. चौकशीसाठी वकील नेमण्याची याचिकाकर्त्याला परवानगी नाकारणे हे नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे उल्लंघन असल्याचे मानले गेले.

– एन.के. सरीन विरुद्ध PNB (१९९५) SLR १४४ दिल्ली

- या अपीलामध्ये 'सीसीएस (सीसीए) नियमांच्या (CCS (CCA) Rules) तरतुदींनुसार विभागीय कार्यवाहीत दिलेल्या 'सक्तीच्या निवृत्ती'च्या आदेशाला आव्हान देण्यात आले आहे. संबंधित कर्मचाऱ्याविरुद्ध (delinquent-respondent) सीसीएस नियमांमध्ये विहित केलेल्या प्रक्रियेनुसार काही आरोप ठेवण्यात आले होते. त्याला नियमित चौकशीदरम्यान त्या आरोपांना उत्तर देण्यास सांगण्यात आले होते. चौकशी अधिकाऱ्यासमोर, संबंधित कर्मचाऱ्याने काही कागदपत्रे सादर करण्याची विनंती केली होती आणि वस्तुतः, चौकशी अधिकाऱ्याने विभागीय अधिकाऱ्यांना त्या कागदपत्रांच्या प्रती संबंधित कर्मचाऱ्याला देण्याचे आदेशही दिले होते. परंतु, असे असूनही संबंधित कर्मचाऱ्याचा असा आरोप आहे की, त्यापैकी काही कागदपत्रे सादर करण्यात आली नव्हती

सय्यद रहीमउद्दीन विरुद्ध महासंचालक, सीएसआयआर (CSIR) आणि इतर(AIR, 2001, SC 2418)

- भारताचे संविधान, अनुच्छेद ३११ – शिस्तविषयक चौकशीनैसर्गिक न्याय – पालन – विभागाकडून काही कागदपत्रे सादर न करणे(चौकशी अधिकाऱ्याने ती सादर करण्याचे आदेश देऊनही) – संबंधित कर्मचाऱ्यानेचौकशीत सहभाग घेणे आणि कागदपत्रे सादर न केल्याबद्दल कोणतीही तक्रार न करताविभागीय साक्षीदारांची उलट-तपासणी करणे – नंतर केलेली तक्रार ही केवळविलंब घडवून आणण्याची चाल (dilatory tactic) असल्याचे चौकशी अधिकाऱ्यानेमानले – कागदपत्रे सादर करण्याचे आदेश चौकशी अधिकाऱ्याने दिलेले असूनही,ती सादर न केल्यामुळे चौकशी प्रक्रिया दूषित झाली आहे असे म्हणता येणार नाही.

सय्यद रहीमउद्दीन विरुद्ध महासंचालक, सीएसआयआर (CSIR) आणि इतर(AIR, 2001, SC 2418) ---)

(पुढे चालू.

अखेरीस, सादर केलेल्या पुराव्यांच्या आधारे, चौकशी अधिकाऱ्याने असा निष्कर्ष काढला की विभागीय अधिकाऱ्यांनी संबंधित कर्मचाऱ्यावरील आरोप सिद्ध केले आहेत.

चौकशी अधिकाऱ्याच्या त्या अहवालाच्या आधारे आणि संबंधित कर्मचाऱ्यावरील आरोप निःसंशयपणे सिद्ध झाले आहेत असा निष्कर्ष काढल्यानंतर, शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाने (disciplinary authority) त्याला 'सक्तीच्या निवृत्ती'ची शिक्षा सुनावली. त्यानंतर संबंधित कर्मचाऱ्याने अपिलीय प्राधिकरणाकडे अपील केले, परंतु ते फेटाळले गेल्यामुळे त्याने 'कॅट' (CAT - केंद्रीय प्रशासकीय न्यायाधिकरण), हैदराबाद येथे धाव घेतली. न्यायाधिकरणाने (Tribunal) आपल्या आदेशात असा निष्कर्ष काढला की, चौकशीच्या कार्यवाहीत कोणतीही त्रुटी किंवा अवैधता नव्हती, तसेच नैसर्गिक न्यायाच्या तत्वांचे उल्लंघन झाले आहे असेही म्हणता येणार नाही; त्यामुळे शिक्षेच्या आदेशात हस्तक्षेप करता येणार नाही.

न्यायाधिकरणाने संबंधित कर्मचाऱ्याचा अर्ज फेटाळल्यामुळे, तो आता या न्यायालयासमोर अपील घेऊन आला आहे.

शेर बहादूर विरुद्ध भारत सरकार आणि इतर. (AIR 2002 SC 3030)• जेव्हा एका हंगामी कामगाराला (खलाशी) 'रेल्वे सेवक (शिस्त आणि अपील) नियम, १९८६' च्या नियम ६(vii) ते (ix) अन्वये गैरवर्तणुकीसाठी बडतर्फ करण्यात आले, तेव्हा चौकशी अधिकाऱ्याने आपल्या अहवालात केवळ "चौकशीत सादर करण्यात आलेले तोंडी, कागदोपत्री आणि परिस्थितीजन्य पुरावे विचारात घेता" असे नमूद करणे,

हे 'पुराव्याच्या पर्याप्ततेच्या' नियमाचे पालन करण्यासाठी पुरेसे ठरत नाही. या नियमासाठी अशा पुराव्याचे अस्तित्व आवश्यक असते जो संबंधित कर्मचाऱ्यावर ठेवण्यात आलेल्या आरोपाशी त्याचा संबंध जोडतो. पुरावा कितीही विपुल असला तरी, जर तो व्यापक अर्थाने सुसंगत नसेल किंवा कथित गैरवर्तणूक आणि संबंधित कर्मचारी यांच्यात कोणताही दुवा प्रस्थापित करत नसेल, तर कायद्याच्या दृष्टीने तो पुरावा मानला जात नाही.

प्रस्तुत प्रकरणात, शिस्तभंगविषयक प्राधिकरणाने आरोपांच्या समर्थनार्थ एका साक्षीदाराचा उल्लेख केला होता परंतु त्याची साक्ष नोंदवली गेली नाही; चौकशी अहवालात ज्या कागदोपत्री पुराव्याचा संदर्भ दिला होता तो केवळ त्या कर्मचाऱ्याच्या नियुक्तीचा आदेश होता (जी एक तटस्थ बाब आहे); आणि चौकशी अधिकाऱ्याने संबंधित कर्मचाऱ्याची चौकशी केली तरी त्यातून त्याला आरोपाशी जोडणारी कोणतीही बाब निष्पन्न झाली नाही;

त्यामुळे, हे प्रकरण स्पष्टपणे असे आहे जिथे कथित गैरवर्तणुकीशी कर्मचाऱ्याचा संबंध जोडणारा कोणताही पुरावा नसतानाही त्याला आरोपाबाबत दोषी ठरवण्यात आले आहे. • २००१ All LJ २२५३, निर्णय फिरवण्यात आला.

शेर बहादूर वि. युनियन ऑफ इंडिया आणि इतर. (AIR 2002 SC 3030)• तथापि, दिलासा संदर्भात, सर्वोच्च न्यायालयाने संबंधितांनी असे निरीक्षण केले. कर्मचारी आकरिमक कामगार (खलासी) जो होता डिसमिस होण्यापूर्वी केवळ दोन वर्षे सेवेत आणि त्याला बाहेर जाऊन एक दशकाहून अधिक काळ लोटला आहे. सेवेचे, परिस्थितीत, ते योग्य केस नाही. त्याच्या पुनर्स्थापना निर्देशित करण्यासाठी. च्या ऐवजी स्वारस्य रेल्वेला निर्देश देऊन न्याय मिळेल अधिकाऱ्यांनी त्याला बरोबरीची भरपाई द्यावी दोन वर्षांच्या कालावधीसाठी सरासरी पगार दोन महिने.सीबी

कॅप्टन एम. पॉल अँथनी विरुद्ध भारत गोल्ड माइन्स लि.आणि इतर (AIR 1999 SC 1416)

- (अ) भारताचे संविधान, अनुच्छेद २१, ३०९ – सेंट्रलसिव्हिल सर्व्हिसेस (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियम (१९६५), नियम १० – फंडामेंटल रूल्स(मूलभूत नियम), नियम ५३ – निर्वाह भत्ता – निलंबनाच्या कालावधीत न देणे
 - जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन
 - निर्वाह भत्ता न मिळाल्यामुळे ओढवलेली आर्थिक ओढाताण
 - कर्मचारी विभागीय चौकशीसहजर राहण्यासाठी प्रवास करण्यास असमर्थ
 - विभागीय चौकशी दूषित ठरते.

पुढेचालू..• भारताचे संविधान, कला. 311 विभागीय कार्यवाही आणि फौजदारी खटला

- एकसारख्या तथ्यांवर आधारित
- पुरावा दोन्ही कार्यवाहीमध्ये सामाईक
- कर्मचारीफौजदारी खटल्यातून निर्दोष मुक्तता
- आदेशात म्हटले आहे दोषमुक्ती विभागीय निष्कर्ष काढू शकते कार्यवाही
- डिसमिसचा आदेश आधीच फौजदारी खटल्याच्या निर्णयापूर्वी पास बाजूला ठेवण्यास जबाबदार आहे.

सरदार प्रकाश सिंग बादल विरुद्ध व्ही. के. खन्ना आणि इतर (AIR 2001 SC 343)•

(A) प्रशासकीय कायदा – पूर्वग्रह (Bias)

- प्रशासकीय कृती रद्द करण्यासाठीची कसोटी
- केवळ शंका किंवा भीती असून चालत नाही, तर पूर्वग्रहाचा वास्तविक धोका असणे आवश्यक आहे.

• (B) प्रशासकीय कायदा – प्रशासकीय कृती

- न्यायालयीन पुनर्विलोकन
- प्रशासकीय सेवेतील अधिकाऱ्यांची उच्च पदांवर नियुक्ती
- योग्यता आणि कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन
- यासाठी सर्वोत्तम निर्णायक हे लोकप्रतिनिधीच असतात, न्यायालय नव्हे.

• (C) प्रशासकीय कायदा – दुर्भावनापूर्ण कृती (Mala fide action) –

- दुर्भावनेचा निश्चित पुरावा असणे आवश्यक आहे
- एखादी कृती 'सद्भावनेने' (bona fide) केलेली नसल्यामुळेच ती आपोआप 'दुर्भावनापूर्ण' (mala fide) ठरत नाही.

सरदार प्रकाश सिंह बादल विरुद्ध व्ही. के. खन्ना आणि इतर (AIR 2001 SC 343)•

(A) प्रशासकीय कायदा – पूर्वग्रह (Bias)

– प्रशासकीय कृती रद्द करण्यासाठीची कसोटी

– केवळ शंका किंवा भीती असून चालत नाही, तर पूर्वग्रहाचा वास्तविक धोका असणे आवश्यक आहे

• (B) प्रशासकीय कायदा – प्रशासकीय कृती

– न्यायालयीन पुनर्विलोकन

– प्रशासकीय सेवेतील अधिकाऱ्यांची उच्च पदांवर नियुक्ती

– योग्यता आणि कार्यक्षमतेचे मूल्यमापन – यासाठी सर्वोत्तम निर्णायक हे लोकप्रतिनिधीच असतात, न्यायालय नव्हे.

• (C) प्रशासकीय कायदा – दुर्भावनापूर्ण कृती (Mala fide action)

– दुर्भावनेचा निश्चित पुरावा असणे आवश्यक आहे

– एखादी कृती 'सद्भावनेने' (bona fide) केलेली नसल्यामुळे ती आपोआप 'दुर्भावनापूर्ण' (mala fide) ठरत नाही.

पुढे चालू...• (E) भारताचे संविधान, अनुच्छेद ३११

- शिस्तविषयक चौकशी
- आरोपपत्र (charge sheet) बजावण्याच्या टप्प्यावर हस्तक्षेप
- जर आरोपपत्र बजावण्यामागे द्वेष किंवा दुर्भावना (mala fide) असेल, तर असा हस्तक्षेप अनुज्ञेय आहे.

• (F) भारताचे संविधान, अनुच्छेद ३११

- शिस्तविषयक चौकशी
- शिस्तविषयक प्राधिकरणाचा पूर्वग्रह
- आरोपपत्रावर संबंधित कर्मचाऱ्याचे उत्तर मिळण्यापूर्वीच चौकशी अधिकाऱ्याची घोषणा करण- हे पूर्वग्रह दर्शवते.

तथापि, आरोपपत्र जारी झाल्यानंतर लगेचच, प्रसारमाध्यमांनी २७ एप्रिल, १९९७ रोजी मुख्यमंत्र्यांच्या एका वक्तव्याची बातमी दिली की, उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश श्री न्ही. के. खन्ना यांच्यावरील आरोपांची चौकशी करतील.

श्री. सुब्रमण्यम यांनी हे वक्तव्य दुर्भावनेने केले असल्याचा आरोप केला आहे, कारण आरोपपत्राला उत्तर सादर करण्याच्या मुदतीपूर्वीच, उच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश प्रतिवादी क्रमांक १ वरील आरोपांची चौकशी करतील अशी घोषणा करण्यात आली होती. श्री. सुब्रमण्यम यांनी असा युक्तिवाद केला की, हे वक्तव्य द्वेष आणि सूडबुद्धी दर्शवते आणि माजी मुख्य सचिवांचा अपमान करण्याची मानसिकता त्यात आहे. यात काही गैरप्रकार झाला आहे की नाही, या परिस्थितीचे मूल्यांकन करण्याची वेळ अजून संपलेली नाही

- जर वृत्तपत्राच्या वृत्ताला काही महत्त्व द्यायचे झाले, तर आम्हाला भीती वाटते की श्री. सुब्रमण्यम यांच्या वक्तव्याला काही प्रमाणात समर्थन मिळू शकेल.

गुजरात राज्य विरुद्ध एमेडभाई एम. पटेल (AIR 2001 SC 1109)

- भारताचे संविधान, अनुच्छेद ३११ – सक्तीची निवृत्ती
 - त्याबाबतची मार्गदर्शक तत्त्वे – नमूद केली आहेत
- भारताचे संविधान, अनुच्छेद ३११ – सक्तीची निवृत्ती
 - ज्या कर्मचाऱ्याविरुद्ध शिस्तभंगाची चौकशी सुरू होती आणि जो निलंबनाखाली होता, त्याच्याविरुद्ध सक्तीच्या निवृत्तीचा आदेश पारित करण्यात आला.
 - कर्मचाऱ्याच्या गोपनीय अहवालात (*confidential record*) कोणतीही प्रतिकूल नोंद नव्हती
 - कर्मचाऱ्याने वयाच्या ५० व्या आणि ५५ व्या वर्षी कार्यक्षमता निकष (*efficiency bar*) यशस्वीरीत्या पार केले होते
 - सेवेतून निवृत्त होण्यास दोन वर्षांपेक्षा कमी कालावधी शिल्लक होता
 - निष्कर्ष: सक्तीच्या निवृत्तीचा आदेश बाह्य कारणांमुळे (*extraneous reasons*) पारित करण्यात आला होता
 - तो आदेश रद्द करण्यास पात्र ठरला.

देवकीनंदन शर्मा विरुद्ध भारत सरकार व इतर(AIR 2001 SC 1767)•

प्रकरणाची थोडक्यात वस्तुस्थिती अशी आहे की, अपीलकर्त्याने २६ मे १९६४ रोजी स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या बुलंदशहर (उत्तर प्रदेश) येथील खुर्जा शाखेत 'मनी टेस्टर' (चलन तपासनीस) म्हणून नोकरी स्वीकारली आणि त्या पदावर त्यांची रीतसर कायमस्वरूपी नियुक्ती (confirmation) करण्यात आली. त्यानंतर, १९७५ मध्ये त्यांना 'ऑफिसर ग्रेड-II' या पदावर पदोन्नती देऊन आग्रा येथे बदली करण्यात आली.

पुढे १९७७ मध्ये त्यांची बदली बँकेच्या फरीदाबाद शाखेत करण्यात आली आणि तिथे त्यांना 'सेवा समिती' येथील विस्तार कक्षाचे (extension counter) प्रभारी अधिकारी म्हणून नियुक्त करण्यात आले. या कक्षाचे कामकाज एकाच व्यक्तीद्वारे चालवले जात असे आणि तिथे प्रामुख्याने ठेव खाती (deposit accounts), बाह्य रकमेचे प्रेषण (outward remittance) तसेच रुपया ट्रॅन्झॅक्शन्स चेक्स जारी करणे व वटवणे यांशी संबंधित व्यवहार हाताळले जात असत. १३ ऑक्टोबर १९८० रोजी, श्री. के. सी. बन्ना (सर्कल ऑडिटर) यांनी सदर विस्तार कक्षाच्या खात्यांची तपासणी केली असता, त्यात गंभीर आर्थिक अनियमितता आढळून आल्या. त्यांनी या बाबीचा अहवाल 'सर्कल दक्षता अधिकाऱ्या'कडे (Circle Vigilance Officer) सादर केला; त्यानंतर, विभागीय चौकशी सुरू करण्याबाबत विचारविनिमय सुरू असतानाच अपीलकर्त्याला बँकेच्या सेवेतून निलंबित करण्यात आले.

त्यानंतर, २१ जानेवारी १९८३ रोजी अपीलकर्त्याविरुद्ध आरोपपत्र (charge sheet) बजावण्यात आले, ज्यामध्ये विभागीय चौकशीअंतर्गत खालील आरोप ठेवण्यात आले होते...

देवकीनंदन शर्मा विरुद्ध भारत सरकार व इतर (AIR 2001 SC 1767) – चालू...

- (i) याचिकाकर्त्याने ₹ 0,000 रुपयांपेक्षा जास्त रकमेचे व्यवहार करताना, त्या व्यवहारांची सत्यता न तपासताच व्यापाऱ्यांकडून धनादेश (cheques) स्वीकारले.
- (ii) याचिकाकर्त्याने विविध पक्षकारांना ₹ 0,000 रुपयांपेक्षा जास्त रकमेची ओव्हरड्राफ्ट (overdraft) सुविधा अनधिकृतपणे दिली.
- (iii) याचिकाकर्त्याने काही खात्यांशी संबंधित धनादेशांचे पैसे दिले किंवा डेबिट नोंदी मंजूर केल्या, परंतु त्या लेजरमध्ये (वहीमध्ये) नोंदवल्या नाहीत किंवा शिल्लक रकमेचा ताळेबंद (balance) काढला नाही; अशा प्रकारे ओव्हरड्राफ्टची बाब लपवून ठेवली.
- (iv) याचिकाकर्त्याने 'एससीएस' (SCS) विलअरिंगमधील धनादेशांची रक्कम वसूल होण्याच्या अपेक्षेने, ₹ 0,000 रुपयांपेक्षा जास्त रकमेसाठी 'सस्पेन्स अकाउंट' (suspense account) डेबिट करून संबंधित पक्षकारांच्या खात्यात जमा (credit) रक्कम दर्शवली.

देवकीनंदन शर्मा विरुद्ध भारत सरकार व इतर(AIR 2001 SC 1767) – चालू..

- (v) याचिकाकर्त्याने ओव्हरड्राफ्ट (खात्यातील शिल्लक रकमेपेक्षा जास्त काढलेली रक्कम) लपवण्याच्या उद्देशाने संबंधित पक्षांच्या खात्यांवर बनावट जमा नोंदी (fictitious credits) केल्या, एका खात्यातून दुसऱ्या खात्यात निधी हस्तांतरित केला आणि त्यानंतर अशा नोंदी रद्द (reverse) केल्या.
- (vi) याचिकाकर्त्याने खातेदारांच्या अधिकृत परवानगीशिवाय विविध खात्यांवर १०,००० रुपयांपेक्षा जास्त रकमेच्या 'डेबिट' (नावे) नोंदी केल्या.
- (vii) १३-१०-१९८० रोजी अचानक केलेल्या तपासणीदरम्यान, विस्तार कक्षातील (extension counter) रोख रकमेच्या शिल्लकमध्ये १०० रुपयांची तूट आढळून

देवकीनंदन शर्मा विरुद्ध भारत सरकार व इतर(AIR 2001 SC 1767) – चालू..

• स्टेट बँक ऑफ इंडिया कायदा (१९५५ चा २३), कलम ४९

- स्टेट बँक ऑफ इंडिया सुपरवायझिंग स्टाफ (सर्व्हिस) रूल्स (१९७५), नियम ४९(g) – शिस्तविषयक चौकशी
- पुरावा
- बँकेच्या वतीने साक्षीदारांची साक्ष नोंदवून पूर्ण
- बचावाच्या बाजूने साक्षीदारांची यादी सादर
- त्यांच्या साक्षीसाठी तारखा निश्चित
- मात्र, त्या दिवशी बचावाचा प्रतिनिधी हजर राहिला नाही किंवा बचावाच्या वतीने एकही साक्षीदार सादर केला गेला नाही
- प्रकरण तहकूब – तहकूब केलेल्या दिवशीही बचावाचा प्रतिनिधी हजर राहिला नाही किंवा बचावाचा साक्षीदार सादर केला गेला नाही
- चौकशी अधिकाऱ्याने अहवाल सादर केला की, बचावाला पूर्ण संधी देऊनही कोणताही साक्षीदार तपासला गेला नाही
- निष्कर्ष: चौकशीदरम्यान संबंधित कर्मचाऱ्याला (delinquent) पुरावा सादर करण्याची वाजवी संधी देण्यात आली होती.

उत्तर प्रदेश राज्य विरुद्ध हरेंद्र अरोरा आणि इतर(AIR 2001 SC 2319)

- भारताचे संविधान, अनुच्छेद ३०९, ३११(२)
 - नागरी सेवा (वर्गीकरण, नियंत्रण आणि अपील) नियम (१९३०) (उत्तर प्रदेश सुधारणेद्वारे सुधारित व प्रतिस्थापित) नियम ५५-अ
 - सरकारी कर्मचाऱ्याची बडतर्फी
 - नियम ५५-अ अन्वये संबंधित कर्मचाऱ्याला चौकशी अहवालाची प्रत देणे नियोक्त्यासाठी बंधनकारक असले तरी, चौकशी अहवाल न दिल्यामुळे बडतर्फीचा आदेश अवैध ठरत नाही;
- जोपर्यंत संबंधित कर्मचाऱ्याचे नुकसान (किंवा त्याच्या बचावावर विपरित परिणाम) झाल्याचे सिद्ध होत नाही.

उत्तर प्रदेश राज्य विरुद्ध हरेंद्र अरोरा आणि अन्य(एआयआर २००१ एससी २३१९)

- प्रतिवादी हरेंद्र अरोरा, ज्यांची सन १९६० मध्ये उत्तर प्रदेश सरकारच्या सिंचन विभागात सहाय्यक अभियंता म्हणून तात्पुरती नियुक्ती झाली होती, त्यांना सदर पदावर कायम करण्यात आले आणि सन १९६३ मध्ये कार्यकारी अभियंता म्हणून त्यांची बदली करण्यात आली. ३१-३-१९७० रोजी प्रशासकीय न्यायाधिकरणाकडून प्रतिवादींना आरोपपत्र बजावण्यात आले,

ज्यामध्ये संबंधित स्थानकावर कार्यकारी अभियंता म्हणून कार्यरत असताना मालाच्या खरेदीसंदर्भात त्यांनी केलेल्या विविध अनियमिततांचा उल्लेख होता आणि त्यांना त्यासंबंधी स्पष्टीकरण सादर करण्यास सांगण्यात आले, जे त्यांनी रीतसर सादर केले. कारणे दाखवा नोटीस मिळाल्यानंतर, सखोल चौकशी करण्यात आली,

ज्यानंतर प्रशासकीय न्यायाधिकरणाने राज्य सरकारला आपला अहवाल सादर केला, ज्यामध्ये आरोप सिद्ध झाल्याचा निष्कर्ष नोंदवून प्रतिवादीला सेवेतून बडतर्फ करण्याची शिफारस केली होती.

तो अहवाल मिळाल्यानंतर, राज्य सरकारने प्रतिवादीला, त्याला सेवेतून का बडतर्फ करू नये, याबद्दल कारणे दाखवा नोटीस बजावली.

सदर नोटीसच्या अनुषंगाने, प्रतिवादीने कारणे दाखवा नोटीसला आपले उत्तर सादर केले, ज्यावर...

(पुढे चालू...)शासनाने आपला अभिप्राय मिळवण्यासाठी संबंधित प्रकरण प्रशासकीय न्यायाधिकरणाकडे (Administrative Tribunal) पाठवले.

तो अभिप्राय प्राप्त झाल्यानंतर, १३.३.१९७३ रोजी प्रतिवादीला सेवेतून बडतर्फ करण्याचा आदेश काढण्यात आला. प्रतिवादीने उच्च न्यायालयात रिट याचिका दाखल करून या आदेशाला आव्हान दिले होते; परंतु 'यू.पी. स्टेट पब्लिक सर्व्हिसेस ट्रिब्युनल ॲक्ट, १९७६' (U.P. State Public Services Tribunal Act, 1976) लागू झाल्यामुळे ती याचिका रद्दबातल (abated) ठरली.

त्यानंतर, प्रतिवादीने आपल्या बडतर्फीच्या आदेशाला आव्हान देण्यासाठी 'यू.पी. स्टेट पब्लिक सर्व्हिसेस ट्रिब्युनल'कडे दावा याचिका (claim petition) दाखल केली. न्यायाधिकरणाने ती दावा याचिका मंजूर केली आणि बडतर्फीचा आदेश रद्द केला. याचे मुख्य कारण असे होते की, उत्तर प्रदेश शासनाने सुधारणा केलेल्या 'सीसीएस (सीसीए) नियम, १९३०' (CCS(CCA) Rules, 1930) मधील नियम ५५०-ए (Rule 550A) नुसार आवश्यक असलेला चौकशी अहवालाचा प्रत संबंधित कर्मचाऱ्याला (delinquent) पुरवण्यात आली नव्हती.

या आदेशाविरुद्ध राज्याच्या वतीने रिट याचिका दाखल करण्यात आली असता, उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने (Division Bench) न्यायाधिकरणाचा आदेश कायम ठेवत ती याचिका फेटाळून लावली. म्हणूनच, विशेष परवानगीने (special leave) हे अपील दाखल करण्यात आले आहे.

काही प्रश्न आहेत का?

ધાન્યવાદ

- **संपर्क क्रमांक व विशेष सूचना**

संपर्क क्रमांक :- 977 377 1847

विशेष सूचना:-

सायंकाळी 7.00 किंवा त्या नंतर कृपया संपर्क टाळण्यात यावे .